

Stoicizam - filozofsko učenje od Zenona do Marka Aurelija

Brkić, Kristijan

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:641433>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-05**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

STOICIZAM OD ZENONA DO MARKA AURELIJA

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

KRISTIJAN BRKIĆ

STOICIZAM OD ZENONA DO MARKA AURELIJA

Diplomski rad

JMBAG: 03030665450, redoviti student

Studijski smjer: diplomski studij povijesti i latinskog jezika

Predmet:

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: antička povijest

Mentor: prof. dr. sc. Robert Matijašić

Pula, lipanj 2024.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Kristijan Brkić, kandidat za magistra povijesti i latinistike ovime izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student:

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, Kristijan Brkić, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom „Stoicizam od Zenona do Marka Aurelija“ koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama. Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

Potpis:

SADRŽAJ

UVOD.....	6
1. RANA STOA.....	8
1.1. ZENON KITIJSKI I OSNUTAK STOIČKE ŠKOLE.....	8
1.2. STOIČKA ŠKOLA U RANOJ STOI NAKON ZENONA.....	10
2. SREDNJA STOA.....	12
2.1. STOICI SREDNJE STOE.....	14
3. KASNA STOA.....	20
3.1. LUCIJA ANEJ SENEKA.....	21
3.1.1. ŽIVOT.....	21
3.1.2. DJELA.....	23
3.1.3. KLJUČNE POUKE.....	28
3.1.4. TRAGEDIJE.....	33
3.2. GAJ MUSONIJE RUF.....	34
3.3. EPIKTET.....	35
3.3.1. KNJIŽICA O MORALU-RAZOGOVORI.....	37
3.4. MARKO AURELIJE.....	40
3.4.1. JAVNI ŽIVOT.....	40
3.4.2. OSOBNI ŽIVOT.....	41
3.4.3. MEDITACIJE.....	42
4. ZAKLJUČAK.....	44
5. LITERATURA.....	47
6. SAŽETAK.....	49
7. ABSTRACT.....	52

UVOD

Pod pojmom stoicizam podrazumijeva se filozofski pravac koji je u Ateni 300. pr. Kr. osnovao Zenon iz Kitija. Ime je dobio po *Stoa Poikile* (u prijevodu "šareni trijem"), tržnici u Ateni gdje su se prvi stoici okupljali i raspravljali u stoičkoj filozofiji. Nakon Zenona vođa škole postao je Kleant te nakon njega Hrizip iz Solija koji je bio na čelu od 230. do 206. pr. Kr. Pod Hrizipovim vodstvom dolazi do preustroja škole, sistematizacije temeljnih ideja i razvitka logičkog aspekta stoicizma. Nakon Hrizipa vodstvo škole izmijenjivalo se među njegovim bivšim učenicima od kojih je zadnji bio Diogen iz Seleukije koji ga je naslijedio sredinom 2. st. pr. Kr.¹

Narednih 200 godina stoicizam je bio koncentriran u Ateni, no jačanjem Rimskog carstva dolazi do širenja po čitavom Mediteranu te postaje naročito utjecajan u mjestima poput Rima, Aleksandrije i Roda. Do kraja 1. st. pr. Kr. stoicizam je postao bitan dio intelektualne kulture Grčke i Rimskog carstva te je početkom 2. st. car Hadrijan osnovao odsjek za stoičku filozofiju u Rimu.² Mnoge su se utjecajne osobe, poput Neronovog savjetnika Seneke, počele povezivati sa stoičkom filozofijom, a najpoznatiji pobornik stoicizma u tom periodu bio je rimski car Marko Aurelije koji je vladao od 161. do 180. pr. Kr.³

Stoicizmu je usponom neoplatonizma počeo slabiti utjecaj no unatoč tome njegov se utjecaj održao sve do kraja antike. Tijekom srednjeg vijeka je njegov utjecaj bio nezamjetan, no ponovo je revitaliziran u razdoblju renesanse.⁴ Do današnjih dana mnogi su poglavari država i poznate bili pobornici stoicizma te tijekom 2010-ih stoicizam doživio novi val popularnosti.⁵ Štoviše, na početku pandemije COVID-a 19 prodaja primjeraka *Meditacija* Marka Aurelija porasla je za 28% u usporedbi sa prodajom iz 2019., Senekinih *Pisma prijatelju* za 42% te prodaja knjiga sa stoičkom tematikom u e-book formatu za čak 356%.⁶ Osim stoičkih klasika, popularne su i brojne web-stranice i

¹ Pigliucci, Massimo, „Stoicism“, *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/stoicism/#H2>, 07.08.2023.

² Inwood, Brad, „Stoicism“, *Encyclopedia of Philosophy Vol. 9.*, ur. Donald M. Borchert, Macmillan Reference USA, Farmington Hills, 2006., 253.

³ „Stoicism“, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/entries/stoicism/#SchoHist>, 07.08.2023

⁴ Inwood, „Stoicism“, 253.

⁵ „The Definitive List of Stoicism in History & Pop Culture“, *Daily Stoic*, <https://dailystoic.com/stoicism-pop-culture/>, 07.08.2023

⁶ Flood, Alison, „‘Dress rehearsal for catastrophe’: how Stoics are speaking to locked-down readers“, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/books/booksblog/2020/apr/16/how-stoics-are-speaking-to-locked-down-readers>, 07.08.2023.

Youtube kanali koji obrađuju stoičku filozofiju među kojima se ističu “Modern Stoicism”, “How to Be a Stoic”, “Daily Stoic” i “Traditional Stoicism”.⁷

Periodizacija stoicizma obično se dijeli na tri faze: Rana Stoa koja počinje sa Zenonovim osnutkom stoičke škole i traje do kraja 2. st. Pr. Kr., Srednja Stoa koja podrazumijeva period kada su djelovali Panetije i Posejdonije te Kasna Stoa koju obilježava djelovanje Seneke, Epikteta i Marka Aurelija.⁸ U ovom će se radu nastojati prikazati na koji se način razvijala stoička filozofija od osnutka stoičke škole do djelovanja cara Marka Aurelija, prikazati neke od temeljnih načela stoicizma te prikazati najpoznatije stoičke mislioce u tom periodu.

⁷ Sharpe, Matthew , „Stoicism 5.0: The unlikely 21st century reboot of an ancient philosophy“, *The Conversation*, <https://theconversation.com/stoicism-5-0-the-unlikely-21st-century-reboot-of-an-ancient-philosophy-80986>, 07.08.2023.

⁸ Sedley, David, „The School, from Zeno to Arius Didymus“, *The Cambridge Companion to the Stoics*, ur. Brad Inwood, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., 7.

1. RANA STOA

1.1. ZENON KITIJSKI I OSNUTAK STOIČKE ŠKOLE

Kao što je ranije navedeno, osnivač stoičke filozofske škole bio je Zenon, rođen u gradu Kitiju na Cipru oko 334. pr. n. e.⁹ Prema Diogenu Laertiju, njegova je filozofska karijera počela kada je tijekom prijevoza pošiljke ljubičaste boje iz Fenicije u Pirej doživio brodolom. Iz Pireja je nastavio prema Ateni gdje došavši u jednu od atenskih prodavaonica knjiga čuo prodavača kako na glas čita Ksenofontovu knjigu *Uspomene na Sokrata*. Zenona je to zaintrigiralo te se počeo raspitivati gdje može saznati više o toj filozofiji. Navodno je upravo u tom trenutku pored trgovine prošao cinički filozof Kratet iz Tebe te je prodavač Zenonu rekao “Prati njega”.¹⁰

Zenon je nedugo nakon toga postao Kratetov učenik i pobornik cinizma.¹¹ Cinička etika temeljila se na premisi da je glavni cilj življenje života u skladu s prirodom te odbacivanju društvenih norma koje su prema cinicima onemogućavale življenje skladnog života. U tu svrhu zagovarali su askezu te su prihvaćali teške životne situacije poput mukotrpnog rada i siromaštva kao sastavni dio puta prema ostvarenju ideala življenja u skladu s prirodom.¹² Upravo je u vrijeme Kratetovog mentorstva nastalo Zenonovo djelo *Republika* u kojem je nastupajući s ciničkih pozicija Zenon zagovarao jednakost i ukidanje novca, standardnog obrazovanja, hramova, sudova, pravila o oblačenju za muškarce i žene te drugih tadašnjih građanskih institucija i prevalentnih društvenih normi.¹³ Samo djelo je sačuvano u fragmentima, no iz dostupnih izvora može se razabrati njegov utjecaj. Među antičkim filozofima vođene su brojne rasprave oko argumenata iznesenih u samom djelu oko kojih su se kasnije sporili i sami stoici zbog toga što je djelo odstupalo od načela koje je Zenon zastupao kasnije u životu.¹⁴

Nakon Kratetovog mentorstva, Zenona su podučavali vođa Platonove akademije Polemon i megarski filozof Stilpon. Pod njihovim mentorstvom Zenon je od Polemona preuzeo načelo da su tjelesne i vanjske dobrobiti u suštini nevažne nasuprot dobrobiti uma koja je

⁹ Sedley, „The School, from Zeno to Arius Didymus“, 9.

¹⁰ Laertius, Diogenes, *Lives Of The Eminent Philosophers: Compact Edition*, Oxford University Press, New York, 2018., 228.

¹¹ Sedley, „The School, from Zeno to Arius Didymus“, 9.

¹² Piering, Julie, „Cynics“, *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/cynics/#H6>, 07.08.2023.

¹³ Sedley, „The School, from Zeno to Arius Didymus“, 9.; Laertius, 238.

¹⁴ Sellars, John, *Stoicism (Ancient Philosophies)*, Acumen Publishing Limited, Durham, 2006., 6.

O tome više vidi: Schofield, Malcolm, *The Stoic Idea of the City*, University of Chicago Press, Chicago, 1999., 3 -147.

najvažnija, dok je od Stilpa preuzeo načelo da se ono što se dogodi nečijem tijelu ili vlasništvu ne može okarakterizirati ni kao loše ni kao dobro. Povjesničar filozofije David Sedley navodi kako je upravo Zenonova sinteza tih ideja stvorila osnovu za buduću stoičku filozofiju.¹⁵

Negdje oko 300. pr. n. e. Zenon je stao sa formalnim obrazovanjem te je počeo odlaziti na tzv. Šareni trijem na sjeveru atenske Agore držati predavanja o filozofiji sa onima koji su bili voljni slušati.¹⁶ Unatoč tome što je navodno preferirao oko sebe imati maksimalno dvoje ili troje ljudi te se kako bi otjerao ljude od sebe znao ponašati bezobrazno, na njegovim se predavanjima ubrzo počeo skupljati velik broj ljudi od kojih su neki postali i njegovi sljedbenici.¹⁷ Zenonove se sljedbenike na početku nazivalo “Zenoncima”, no kasnije su dobili ime “stoici” po Šarenom trijemu (*Stoa Poikile*) gdje su se sastajali.¹⁸

Rani oblik stoičke filozofije koju su zastupali Zenon i drugi stoici uvelike se temeljila na Sokratovoj etici. Tako je, primjerice, Zenon zastupao sokratičku ideju da se vrlina pojedinca temelji na razini znanja i mudrosti koju posjeduje te je stoga za čovjekovu sreću dovoljno da radi i teži ka ostvarenju vrline. Slično tome, Zenon je u filozofski diskurs uveo pojam i koncept *kathêkon* koji se može prevesti kao “dužnost” i kojeg je tumačio kao ponašanje koje je u skladu s čovjekovom prirodom iz kojeg proizlazi da prethodno spomenuta čovjekova vrlina nije samo puki ideal za kojim valja težiti već je ona sadržana u tipičnim zadacima običnog pojedinca kao što su briga o zdravlju, briga o roditeljima i sl.¹⁹ Pod dužnost ne spada ono što negira ljudsko dostojanstvo te je prema Zenonu dužnost ono što ima razumno opravdanje nakon onog što je učinjeno.²⁰

¹⁵ Sedley, „The School, from Zeno to Arius Didymus“, 10.

¹⁶ Sellars, 5.

¹⁷ Laertius, 229-231.

¹⁸ Sellars, 5

¹⁹ Schofield, Malcolm, „Zeno of Citium (334–262/1 BCE)“, *Encyclopedia of Philosophy vol. 9.*, ur. Donald M. Borchert, Thomson Gale, Farmington Hills, 2006., 869-870.

²⁰ Bošnjak Branko, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 2019, 347.

1.2. STOIČKA ŠKOLA U RANOJ STOI NAKON ZENONA

Nakon Zenonove smrti na čelo stoičke škole 263. pr. Kr. došao je njegov učenik Kleant. Poznat je kao autor jednog od najstarijih očuvanih stoičkih spisa pod nazivom *Himna Zeusu*. Iako Laertije za njega navodi da se pokazao naročito produktivnim u kontekstu stoičke fizike, navodi se kako je napisao dvije knjige o Zenonovom tumačenju fizike te četiri knjige o Heraklitu. S obzirom da su se mnogi rani stoici u svojoj interpretaciji fizike pozivali na Heraklita i isticali ga kao uzora, moguće je da su se stoici s Heraklitom upoznali upravo putem Kleantovih knjiga.²¹

Nakon Kleanta na čelo škole 232. pr. Kr. došao je Hrizip iz Solija, filozof koji se smatra najbitnijim za period rane Stoe. Hrizip je bio najpoznatiji po svom znanju logike, no posjedovao je veliko znanje i iz drugih područja filozofije te je prema predaji napisao čak 705 knjiga.²² Hrizip se smatra najzaslužnijim za sistematizaciju stoičke filozofije i razvitak stoičke logike.²³ Prema Diogenu Laertiju čak 311 njegovih djela su logički spisi, te iz njih možemo zaključiti da su stoici logiku dijelili na dijalektiku i retoriku. S obzirom da je u stoičkoj logici gramatika dio dijalektike, Hrizip je napisao i knjigu o pet padeža koje su Rimljani krivo preveli te se takvi koriste i danas (genetivus, accusativus). Kao i drugi stoici, smatrao je da priroda pruža savršeni red. Iz tog shvaćanja izvodi ideju prirodnog prava (*ius naturale*) koje je prožeto moralnim sadržajem te postaje temelj za sve pozitivne zakone. *Ius naturale* osigurava zaštitu ljudima protiv propisa koji bi mogli negirati prirodno pravo, npr. kao ono na život. Dok prirodnog prava između ljudi i životinja nema. Prema njemu niti jedan čovjek nije po prirodi rob, te smatra da prirodno pravo daje ljudima mogućnost normalnog ophođenja i razumijevanja. Suprotnost *logosu* čine *afekti*, a o njima je Hrizip napisao četiri knjige. Afekt je definirao kao sud koji počiva na zabludi. Npr. škrtost proizlazi iz zablude da je novac nešto lijepo. Ovdje je istaknuo da je afekt nagon koji prelazi prirodnu mjeru te ga usporedio sa hodanjem. Čovjek pri trčanju teško mjenja pravac, no ako se kreće bez žurbe može ga lako promijeniti.²⁴ Hrizip je između ostalog poznat i po anegdoti vezanoj za način na koji je preminuo. Prema Laertiju, Hrizip je ugledao magarca koji je jeo smokve, rekao "Sad dajte tom magarcu vina da lakše probavi te smokve" te se počeo toliko jako smijati da je preminuo od smijeha.²⁵

²¹ Sellars, 7.

²² Isto, 8.

²³ Sedley, „The School, from Zeno to Arius Didymus“, 17.

²⁴ Bošnjak Branko, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 2019, 343.-348.

²⁵ 278.

Nakon Hrizipove smrti na čelu škole su bili samo Zenon iz Tarsa i Diogen iz Seleukije koji u stoičku filozofiju nisu uveli velike novitete. Diogen se bavio pretežito gramatikom, teologijom i etikom te je proučavao inteligenciju. Između ostalog proučavao je i utjecaj glazbe na slušaoce i okolinu pritom tvrdeći da glazba može biti jako motivirajuća za pojedinca.²⁶ Godine 155. pr. Kr. poslana je delegacija voditelja tri glavne škole u Ateni (stoičke, akademije i peripatetičke) u Rim kako bi pomogli u diplomatskim naporima pregovaranja sa Senatom. Među njima se nalazio i Diogen. Oni su navodno ostavili jako dobar dojam na rimsku javnost svojim javnim nastupima čime su uvelike pridonjeli širenju stoicizma iz Atene u Rim i druga središta antičkog svijeta.²⁷

²⁶ F. H. Sandbach, *The Stoics*, Hackett Publishing Company Inc., Indianapolis, 1994., 115-116.

²⁷ Pigliucci, „Stoicism“, <https://iep.utm.edu/stoicism/#H2>, 07.08.2023.

2. SREDNJA STOA

Sredinom 2. st. Pr. Kr. započinje razdoblje stoicizma koje se naziva Srednja Stoa. To razdoblje karakterizira prepoznavanje platonovskih korijena stoicizma. U tome se naročito isticao Antipater iz Tarsa koji je u svom djelu *O Platonovoj doktrini da je samo čestitost dobra* argumentirao da je velik broj stoičkih doktrina u suštini u suglasnosti s Platonovim učenjem.²⁸ Ovaj period je također obilježen tranzicijom od rigidnog pristupa krute ortodoksije ranih Stoika prema eklektičnom i pragmatičnom pristupu. Traje do sredine 1.st. kada prelazi u period Kasne Stoe.²⁹ Srednja Stoa se odvija u periodu nakon osvajanja Aleksandra Velikog. Njezino širenje je stvorilo kozmopolitski svijet u kojem su se miješale grčka, rimska i perzijska kultura. Ovaj milje je poticao eklektičniji pristup filozofiji te usvajao ideje iz platonizma, aristotelizma pa čak i skepticizma.³⁰

Poznati stoici iz ovog perioda su Antipater iz Tarza, Posejdonije iz Apameje i Panetije s Roda. Panetije je reinterpreterao stoički koncept prihvatljivih akcija *kathekonta* kako bi ga prilagodio moralnim i socijalnim odgovornostima rimskog građanina. Ovaj pragmatički pristup etici je bio usmjeren prema integraciji stoičke filozofije u tkivo rimskog političkog i društvenog života.³¹ Dok je npr. Posidonije proširio stoičko shvaćanje kozmosa i inkorporirao elemente platonske i aristotelovske misli. Njegov rad na međuodnosu kozmosa i ljudskih bića istaknuo je stoičko vjerovanje u razuman i providonosni svemir kojim upravlja božanski razum (*logos*). Također je napravio značajne doprinose fizici i kozmologiji.³² Iako srednji stoicizam nije proizveo značajne inovacije u logici u usporedbi s ranim stoicismom, nastavio je podržavati važnost logike u filozofskom istraživanju. Posidonije se, na primjer, bavio epistemološkim pitanjima, istražujući prirodu znanja i vjerovanja. Njegov je rad pokušao pomiriti stoičku epistemologiju s uvidima drugih filozofskih tradicija, osobito platonizma.³³

Srednja Stoa je odigrala iznimno veliku ulogu u populariziranju, prihvaćanju i širenju stoičke filozofije u Rimu. Rimski mislioci poput Cicerona i Seneke su bili iznimno pod

²⁸ Sedley, „The School, from Zeno to Arius Didymus“, 20.

²⁹ Baltzly, Dirk. "Stoicism," in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/stoicism/>.

³⁰ Long, A. A. *Stoic Studies*. University of California Press, 1996., 121.

³¹ Cooper, John M. "Eudaimonism, the Appeal to Nature, and 'Moral Duty' in Stoicism." *Apeiron*, vol. 33, no. 3, 2000, pp. 219-245,

³² Sorabji, Richard. *Emotion and Peace of Mind: From Stoic Agitation to Christian Temptation*. Oxford University Press, 2000., 173.

³³ Engberg-Pedersen, Troels. *The Stoic Theory of Oikeiosis: Moral Development and Social Interaction in Early Stoic Philosophy*. Aarhus University Press, 1990., 187.

utjecajem ideja Srednje Stoe te su ih inkorporirali u svoja djela. Ciceron je npr. bio iznimno bitan u populariziranju stoičke etike među rimskom elitom. Uvelike se oslanjao na djela Panetija i Posidonija, iako sam nije bio stoik.³⁴

Zbog svoje pragmatičnosti Srednja Stoa je postala privlačnija rimskim državicima i intelektualcima. Naglasak na dužnosti, vrlini i praktičnoj mudrosti odjekivao je s rimskim idealima građanske odgovornosti i moralnog integriteta. Srednja stoička etika pružila je filozofski okvir za suočavanje s moralnim i političkim izazovima rimskog života.³⁵

Srednja Stoa predstavlja ključnu fazu u evoluciji stoičke filozofije karakteriziranoj prilagodbom kulturalnom i intelektualnom miljeu helenističkog i rimskog svijeta. Kroz doprinose Panetija, Posidonija i Hekatona, Srednja Stoa je transformirala rigidne doktrine ranog stoicizma u eklektičku i pragmatičnu filozofiju. Za vrijeme ovog perioda stoicizam je populariziran u Rimu te je postavio temelje za trajni utjecaj u zapadnoj intelektualnoj povijesti.

2.1. STOICI SREDNJE STOE

³⁴ Brunt, P. A. *Studies in Stoicism*. Oxford University Press, 2013., 95.

³⁵ Reydams-Schils, Gretchen. *The Roman Stoics: Self, Responsibility, and Affection*. University of Chicago Press, 2005., 145.

ANTIPATAR IZ TARSA

Antipatar iz Tarsa (200.-129. pr.Kr.) bio je utjecajan stoički filozof i izravni nasljednik Diogena iz Seleukije. Njegova učenja su značajno utjecala na razvitak stoičke misli mada su sačuvani samo fragmenti njegovih djela.³⁶ Ostao je poznat po rigoroznom pristupu stoičkoj doktrini, braneći i usavršavajući ideje ranijih stoika. U logici je pridonio razvoju propozicione logike, ističući važnost dosljednosti i koherentnosti u filozofskim argumentima.³⁷ U etici, Antipatar je podržavao stoički ideal življenja u skladu s prirodom, fokusirajući se na racionalni aspekt ljudskih bića.³⁸

Njegov utjecaj se proširio na učenike, uključujući Panetija koji će postati ključan u ovom razdoblju. Njegova rigorozna obrana stoičkih principa je pružila jake temelje na kojima su stoici mogli graditi pa je tako njegov rad u logici i etici nastavio odjekivati i u kasnom stoicizmu.³⁹

PANETIJE S RODA

Panetije s Roda (185.-109.pr.Kr.) je bio ključna figura na prijelazu iz ranog u srednji stoicizam. Kao učenik Diogena iz Seleukije, Panetije je bio pod jakim utjecajem šireg helenističkog intelektualnog okruženja, koje je uključivalo interakcije s platonizmom i aristotelizmom.⁴⁰ Tako npr. u polemizaciji s Platonom negira individualnu besmrtnost duša u skladu s epikurejcima.⁴¹ Njegova putovanja i veze, osobito boravak u Rimu i druženje s utjecajnim Rimljanima poput Publija Kornelija Scipiona Afričkog Mlađeg Numancijanskog, značajno su utjecala na oblikovanje njegovih filozofskih pogleda.⁴²

Najpoznatiji je zbog svog redefiniranja *kathekonte* gdje je zagovarao da etičko ponašanje mora biti u skladu s društvenim ulogama i dužnostima.⁴³ Prema njemu cilj je svih vrlina sreća koja dolazi od života u skladu s prirodom, ali svaka vrлина to postiže na drugačiji

³⁶ Long, A. A. *Stoic Studies*. University of California Press, 1996., 150.

³⁷ Long, A. A. *Stoic Studies*. University of California Press, 1996., 155.

³⁸ Long, A. A. *Stoic Studies*. University of California Press, 1996., 198.

³⁹ Reydams-Schils, Gretchen. *The Roman Stoics: Self, Responsibility, and Affection*. University of Chicago Press, 2005., 87.

⁴⁰ Reydams-Schils, Gretchen. *The Roman Stoics: Self, Responsibility, and Affection*. University of Chicago Press, 2005., 23.

⁴¹ Bošnjak Branko, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 2019, 340.

⁴² Brunt, P. A. *Studies in Stoicism*. Oxford University Press, 2013., 58.

⁴³ Reydams-Schils, Gretchen. *The Roman Stoics: Self, Responsibility, and Affection*. University of Chicago Press, 2005., 79.

način. Objasnio je ovo shvaćanje usporedbom sa strijelcima koji gađaju druge mete, a svaki ju može pogoditi uvijek i na svakom mjestu. Naveo je kako se vrlina gradi svladavanjem afekata, te da afekti nastaju zbog nedostatka unutarnje harmonije te nesretnog života. Zanimljivo je i da je odbio atensko građansko pravo s primjedbom *Mudracu je dovoljna jedna država*.⁴⁴

Njegova djela su utjecala na brojne Rimske mislioce, poput npr. Cicerona koji se poziva na Panetija u svom djelu *De Officiis*. Harmoniziranje stoičke filozofije sa rimskim kulturalnim vrijednostima je postavilo temelj za prihvaćanje stoicizma u Rimu. Također, iako Ciceron nije bio stoik, ipak je prilično dobro razumio stoicizam te je doprinuo njegovom shvaćanju.

POSEJDONIJE IZ APAMEJE

Posejdonije iz Apameje (135.-51. pr. Kr.) je bio Panetijev učenik i jedan od najsvestranijih filozofa svoga vremena. Njegova intelektualna nastojanja obuhvaćala su razne discipline, uključujući etiku, prirodne znanosti i zemljopis. Posidonijeva opsežna putovanja i proučavanje obogatili su njegovu filozofsku perspektivu te od njega stvorila jednog od najeklektičnijih stoika srednje stoe.⁴⁵ Posidonije je značajno proširio opseg stoičke filozofije uključivanjem misli iz drugih škola mišljenja. Njegov rad u prirodnim znanostima, posebice njegova proučavanja meteorologije i astronomije, odražavao je sintezu stoičke fizike s aristotelovskim i platonskim elementima.⁴⁶ U svom djelu *O oceanu* tumači faze Mjeseca te zaključuje kako je sve na zemlji pod utjecajem kozmičkih sila. Svijet je podijelio na onaj iznad te ispod Mjeseca. Onaj iznad Mjeseca je stalan i vječan te u njemu vlada red, istina i um, on nema slučaja i zabluda. A onaj ispod je promjenjiv, pun neistina, zabluda i varanja.⁴⁷ Posidonije je zagovarao međusobnu povezanost kozmosa i ljudskih bića, naglašavajući ulogu božanskog razuma (logosa) u upravljanju svemirom.⁴⁸ U etici, Posidonije je istraživao prirodu emocija i njihov utjecaj na ljudsko ponašanje. Predložio je da emocije nisu samo iracionalni impulsi nego imaju kognitivne

⁴⁴ Bošnjak Branko, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 2019, 348.

⁴⁵ Boys-Stones, George. "Posidonius on Emotions." *Phronesis*, vol. 41, no. 3, 1996, pp. 347.

⁴⁶ Sorabji, Richard. *Emotion and Peace of Mind: From Stoic Agitation to Christian Temptation*. Oxford University Press, 2000., 176.

⁴⁷ Bošnjak Branko, "Povijest filozofije." Školska knjiga, Zagreb, 2019, pp. 340.

⁴⁸ Long, A. A. *Stoic Studies*. University of California Press, 1996., 183.

aspekte koji se mogu razumjeti i kontrolirati putem filozofskog razmatranja.⁴⁹ Posidonijev holistički pristup etici i psihologiji utjecao je na kasnije stoike i druge filozofske tradicije.

HEKATON S RODA

Hekaton s Roda (oko 100. pr. Kr.) je još jedna bitna figura iz Srednje Stoe koja je poznata primarno po svojim doprinosima etičkoj teoriji. Iako su njegova djela izgubljena, fragmenti koji postoje ukazuju na fokus prema praktičnoj etici i primjeni stoičkih principa u svakodnevnom životu.⁵⁰ Hekatonova etička učenja su stavljala naglasak na osobni integritet i moralnu konzistentnost. Pisao je opširno o temama poput bogatstva, prijateljstva i vrline te zagovarao pogled kako se istinska sreća može postići samo kroz kultivaciju vrline i pridržavanje razumu.⁵¹ Njegov praktični pristup etici učinio je stoicizam pristupačnijim široj publici. Njegova djela su imala značajan utjecaj na kasnije stoičke pisce uključujući Seneku koji se referira na Hekatona u svojim *Moralnim pismima Luciliju*. Njegovo naglašavanje većeg značaja praktične mudrosti i moralnog djelovanja je doprinijelo razvoju pragmatičnije stoičke etike koja će okarakterizirati kasniji stoicizam.

Ključne figure Srednje Stoe su Panetije, Posidonije, Hekaton i Antipater te su svi odigrali ključne uloge u transformiranju stoičke filozofije. Prilagođavanjem stoičke misli kulturalnom kontekstu rimske države stvorili su temelje za stoike koji dolaze u Kasnoj Stoi.

PUBLILIJE SIRIJAC

Publilije Sirijac rođen je u 1.st.pr.Kr. u Siriji te predstavlja prijelaznu figuru između Srednje i Kasne Stoe. Imao je životno putovanje od roba koji je doveden u Italiju do slavnog pisca i filozofa. Publilije je osvojio svoju slobodu zbog svoje pameti i duhovitosti. Postao je poznat po kratkim i često satiričnim kazališnim tekstovima koji su prikazivali svakodnevni rimski život.⁵² Iako nije značajno dokumentiran kao filozof Kasne Stoe, njegova djela su zanimljiva kao dio prijelaznog perioda iz Srednje u Kasnu Stou.

⁴⁹ Boys-Stones, George. "Posidonius on Emotions." *Phronesis*, vol. 41, no. 3, 1996, pp. 353.

⁵⁰ Long, A. A. *Hellenistic Philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*. 2nd ed. University of California Press, 1986., 217.

⁵¹ Reydams-Schils, Gretchen. *The Roman Stoics: Self, Responsibility, and Affection*. University of Chicago Press, 2005., 103.

⁵² Reydams-Schils, Gretchen. *The Roman Stoics: Self, Responsibility, and Affection*. University of Chicago Press, 2005., 23.

Poslovice (*Sententiae*) je zbirka jasnih izreka koje pružaju uvid u praktičnu primjenu stoičke filozofije. Ove izreke, izvedene iz njegovih kazališnih mimika pokrivaju različite teme kao što su etika, moral, ljudsko ponašanje i upravljanje. Trajna popularnost zbirke leži u njezinoj sposobnosti pretakanja složenih filozofskih ideja u precizne i pamtljive izjave koje su pristupačne širokoj publici.⁵³

Publilije Sirijac često ističe vrline i mudrost te predstavlja stoičko uvjerenje kako je oboje nužno za dobar život. Jedna maksima glasi:

*Dobar glas je vrjedniji od novca.*⁵⁴

Ova maksima naglašava stoički pogled kako su unutarnja dobra poput vrline i integriteta superiorna vanjskim posjedima poput bogatstva. Također ističe važnost samokontrole i umjerenosti te upozorava na opasnosti pretjerane požude i osjećajnosti.

*Vladaj svojim osjećajima, ili će osjećaji vladati tobom.*⁵⁵

Ova izjava se slaže sa stoičkim principom *apatheia*, zagovarajući slobodu od iracionalnih strasti kako bi održao unutarnji mir.

Praktična mudrost ili *phronesis* je još jedna središnja tema u Publilijevom djelu. Savjetuje zdravu prosudbu i etičko djelovanje.

*Svatko može držati kormilo kada je more mirno.*⁵⁶

Ovo reflektira stoičko uvjerenje kako se stvarna mudrost i karakter dokazuju ili stvaraju u nevolji, a ne u miru. Ovaj pogled iskazuje i Seneka Mlađi koji piše nedugo kasnije.

*Nitko mi se ne čini da više cijeni vrlinu, nitko da je njoj više posvećen od onoga koji je izgubio glas dobrog čovjeka da ne bi izgubio savjest.*⁵⁷

Naravno takve ideje prožimaju i druge stoike, pa možemo citirati i Epikteta kojeg ćemo detaljnije obraditi u Kasnoj Stoi.

Što misliš bi li bilo Herkula da nije bilo takvog lava, hidre, i jelena, i vepra, i nepravednih i divljaka, svih koje je protjerao i od njih se oslobodio? I što bi on činio da

⁵³ Sorabji, Richard. *Emotion and Peace of Mind: From Stoic Agitation to Christian Temptation*. Oxford University Press, 2000., 176.

⁵⁴ Reydams-Schils, Gretchen. *The Roman Stoics: Self, Responsibility, and Affection*. University of Chicago Press, 2005., 112.

⁵⁵ Long, A. A. *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*. Oxford University Press, 2002., 45.

⁵⁶ Griffin, Miriam. *Seneca: A Philosopher in Politics*. Clarendon Press, 1992., 89.

⁵⁷ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 431.

nije bilo ništa takvog? Zar nije očito da bi se pokrio i zaspao? Kao prvo, on ne bi postao Herkulom da je čitav život prospavao ugodno i lagodno; čak i da je bio jedini kakva bi korist bila od njega? Kakvu bi vrijednost imale njegove ruke, njegova snaga, njegova žilavost i plemenitost da nije bio potaknut i očeličen na takve opasnosti i prepreke?

...

Dakle, hajde, i ti prepoznavaj svoje snage koje ti pripadaju i reci: „Daruj mi opasnost kakvu hoćeš, Bože, jer Ti si mi dao sredstva i snage da časno prođem kroz sve što se događa.“ No ti ne činiš to, tu sjediš i drhtiš od straha da bi se nešto moglo dogoditi, i jadikuješ i plaćeš o onome što te snašlo. A potom kriviš bogove. Je li bezbožnost posljedica takve niskosti duha? A ipak nam Bog nije dao samo tu snagu kojom ćemo biti sposobni podnijeti sve što nam se događa, a da nas ona pritom pritisne i slomi; kao dobar kralj i pravi otac On nam je dao te snage i sposobnosti bez ograničenja, nepodvrgnute pritisku i spriječavanju u cijelosti ih predao našoj vlastitoj moći ne zadržavši za Sebe bilo kakvo spriječavanje ili uplitanje. Ti ne koristiš te snage koje si primio kao svoje i slobodne: čak niti ne vidiš što si primio i od koga, neki su od vas slijepi i ne prepoznaju davatelja pa čak nisu niti zahvalni svom dobročinitelju, a drugi, kroz duševnu niskost, pribjegavaju pronalaženju grešaka i stvaranju optužbe protiv Boga. Pokazati ću ti da imaš snage i sredstva za plemenitost duše i hrabrost a ti mi pokaži kojim snagama pronalaziš pogreške i optužuješ.⁵⁸

Naravno, Marko Aurelije inzistira na dominaciji razuma nad osjećajima, pa tako daje savjet kako postići sreću unatoč tome što si se našao u nevolji.

Moja loša sreća kriva je što me to snašlo.' Ne, radije reci: 'Moja je sreća što, iako me to snašlo, mogu sve to otrpjeti bez patnje, da me sadašnjica ne zdrobi i da ne strepim pred budućnošću.' **Zato što se nešto takvo može dogoditi svakomu, no ne može svatko to otrpjeti bez patnje.** Dakle, zašto gledati u tome veću nesreću od sreće u sposobnosti da to otrpiš?..... I zato u svim budućim događajima koji bi mogli probuditi tugu, pami i prizovi ovo načelo: *'To nije nesreća, nego trpjeti to i biti iskren prema sebi znači imati sreću.'*⁵⁹

Vrlo lako je zaključiti kako se najveća primjena stoicizma osjeti u trenucima nevolja. Filozofija Srednje, a poglavito Kasne Stoe je vodič za vođenje života jake mentalne otpornosti na vanjska događanja. Sreća mora počivati unutar filozofa.

⁵⁸ Epiktet, *Knjižica o moralu – Razgovori, Tragovi*, Zagreb, 2002., 59.

⁵⁹ Marko Aurelije, *Meditacije*, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 65.

Publilije pruža uvid u ljudske odnose i naglašava vrijednosti ljubaznosti, odanosti i razumijevanja.

*Dobra je stvar naučiti opreznost na nesreći drugih.*⁶⁰

Ovdje se očituje stoički naglasak na empatiji i učenju iz tuđih iskustava kako bi se lakše nosili sa životnim izazovima.

Sentencije su imale trajan utjecaj na antičku misao. Autorova spobnost prenošenja kompleksnih stoičkih načela kroz jednostavne i pamtljive maksime učinila je njegov rad dostupan širokoj publici, čak i onima koji nisu bili formalno obrazovani u filozofiji. Njegove izreke citirali su kasniji pisci i mislioci. U ovom prijelaznom razdoblju stoička misao postaje sve dostupnija i sve pragmatičnija.⁶¹

Utjecaj Publilija nadmašuje stoičku filozofiju. Njegove maksime bile su citirane kroz povijest u raspravama o etici, vodstvu pa čak i osobnom razvoju. Bezvremenska priroda ove mudrosti govori o univerzalnosti stoičkih načela koje je zastupao.⁶²

Unatoč počecima kao rob, uspio je osigurati trajno mjesto u analima rimske književnosti i misli. Kroz svoju zbirku moralnih izreka Publilije je prikazao bit stoičke mudrosti u obliku koji ostaje pristupačan, jednostavan i relevantan ljudima iz svih društvenih slojeva – čak i danas.

3. KASNA STOA

Sredinom 1.st. ulazimo u period Kasne Stoe. Ovaj period se razvio za vrhunca Rimskog Carstva. Ovo vrijeme je obilježeno političkom stabilnosti i procvatom kulture. Tako se stoicizam u ovom periodu proširio te stekao široku prihvaćenost među rimskom elitom. Mnogi su primjenjivali stoičku filozofiju kako bi prevladali osobne izazove, a neki i izazove upravljanja/vladanja.

⁶⁰ Sorabji, Richard. *Emotion and Peace of Mind: From Stoic Agitation to Christian Temptation*. Oxford University Press, 2000., 205.

⁶¹ Reynolds, L. D. *The Medieval Tradition of Seneca's Letters*. Clarendon Press, 1965., 145.

⁶² Long, A. A. *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*. Oxford University Press, 2002., 78.

Središnje figure Kasne Stoe su Seneka Mlađi, Epiktet i Marko Aurelije. Ovaj trojac je poznat po praktičnom, pristupačnom i jednostavnom učenju koji je naglašavao primjenu stoičkih principa u svakodnevnom životu. No, vrijedan spomena je svakako i Musonije Ruf.

Kasna Stoa se odmiče od teoretske špekulacije prema još pragmatičnijem pristupu filozofiji koja naglašava osobnu otpornost, samodisciplinu i unutrašnji mir.

Dosta okolišnih rasprava o tome što čini dobar čovjek. Budi takav!⁶³

Prijelaz iz Srednje Stoe u Kasnu Stou znači i prijelaz iz teoretskog i eklektičnog sustava u praktičniju filozofiju koja funkcionira kao osobni vodič za etički život.

Teoretskim pristupom etici tijekom Srednje Stoe postavljeni su temelji za pristupačnija učenja Kasne Stoe.

Ključne figure Kasne Stoe su osigurale da stoicizam ostane utjecajan i relevantan kao bezvremenski vodič otpornom životu punom vrlina.

3.1. LUCIJE ANEJ SENEKA

3.1.1. ŽIVOT

Lucije Anej Seneka poznat kao Seneka Mlađi rođen je oko 4. pr. Kr. u Cordobi kao član poznate i bogate rimske obitelji. Njegov otac, Seneka Stariji je bio poznati retoričar i pisac. Odrastanje u ovoj obitelji je Seneki Mlađem omogućilo od mladosti pristup bogatom

⁶³ Marko Aurelije, *Meditacije*, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 162.

intelektualnom okruženju. Seneka dolazi u Rim kao dijete gdje dobiva rigorozno obrazovanje iz retorike, filozofije i prava učeći pod vodstvom istaknutih stoičkih filozofa poput Atala i Sotona iz Aleksandrije.⁶⁴ Dok je Sotionov učitelj bio Kvint Sekstije.⁶⁵

Senekina politička karijera je ozbiljno započela kada je postao kvestor, što je bila značajna administrativna pozicija u rimskoj upravi. Njegove retoričke vještine i filozofska oštroumnost brzo su ga doveli u orbitu carskog dvora. Međutim, Senekin uspon nije bio bezopasan. 41. g. n. e., za vrijeme vladavine cara Klaudija, Seneka je optužen za preljub s Julijom Livillom, Klaudijevom nećakinjom, i nakon toga prognan na otok Korziku.⁶⁶

Tokom osmogodišnjeg egzila, Seneka je nastavio pisati i čitati, te je proizveo djela koja su prožimala stoička uvjerenja i njegove poglede na prirodu egzila, patnju i ljudsko stanje. Njegova djela iz ovog perioda *Majci Helviji, o utjesi (De consolatione ad Helviam matrem)* i *Polibiju, o utjesi (De consolatione ad Polybium)* pokazuju filozofa koji suočen s osobnim nevoljama nastoji održati stoičku pribranost.

Godine 49. n. e., Agripina, ambiciozna majka budućeg cara Nerona, osigurala je Senekin dolazak u Rim da bi služio kao Neronov učitelj. Senekin povratak u prijestolnicu označio je početak složene i utjecajne veze s mladim Neronom. Nakon Neronova dolaska na prijestolje 54. n. e., Seneka je, zajedno s pretorijanskim prefektom Burom djelovao kao savjetnik i *de facto* regent, vodeći mladog cara kroz prve godine njegove vladavine.⁶⁷

Senekin utjecaj tokom ovog perioda je značajan. Neronu je nastojao usaditi vrline stoičke filozofije koje zagovaraju umjerenost, pravednost i milosrđe. Njegovi politički spisi, uključujući *O blagosti (De clementia)*, vjerojatno su bili namjenjeni usmeravanju Neronove vladavine i ublažavanju njegovih tiranskih tendencija.⁶⁸

Unatoč početnim uspjesima kao Neronov savjetnik, Senekina pozicija je postala sve opasnija kako je Neron postajao stariji i autokratskiji. Do sredine 60-ih godina 1. st., Seneka se nastojao povući iz javnog života te je tražio dopuštenje da se povuče s dvora. Neron je zahtjev nevoljko odobrio. Međutim, politička klima ostala je opasna, a 65. g. , Seneka je bio umiješan u Pizonovu urotu, zavjeru da se ubije car Neron.⁶⁹

⁶⁴ Griffin, Miriam. *Seneca: A Philosopher in Politics*. Clarendon Press, 1992., 23.

⁶⁵ Bošnjak Branko, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 2019, 349.

⁶⁶ Griffin, Miriam. *Seneca: A Philosopher in Politics*. Clarendon Press, 1992., 45.

⁶⁷ Griffin, Miriam. *Seneca: A Philosopher in Politics*. Clarendon Press, 1992., 105.

⁶⁸ Seneca, Lucius Annaeus. *On Mercy*. Translated by John Basore, Loeb Classical Library, 1928., 214.

⁶⁹ Griffin, Miriam. *Seneca: A Philosopher in Politics*. Clarendon Press, 1992., 189.

Suočen sa smrtnom kaznom, Seneka bira oduzeti si život držeći se stoičkog načela dostojanstvenog suočavanja sa smrću. Njegovu smrt, kako je zabilježio Tacit, obilježili su smirenost i staloženost, odražavajući njegovu cjeloživotnu predanost stoičkim idealima.⁷⁰ Senekini filozofski spisi obuhvaćaju širok raspon tema, uključujući etiku, prirodnu filozofiju i teologiju. Njegovi morali eseji, poput *O kratkoći života (De brevitae vitae)*, *O ljutnji (De ira)* i *O sretnom životu (De vita beata)*, nude praktične savjete o tome kako kreposno živjeti i nositi se s izazovima ljudskog postojanja. U svojim *Moralnim pismima Luciliju (Epistulae morales ad Lucilium)*, Seneka pruža osobnije i introspektivnije istraživanje stoičke filozofije, baveći se temama kao što su prijateljstvo, smrt i potraga za mudrošću. Njegova djela karakteriziraju pristupačnost i fokus na praktičnost te su time namijenjena širokoj publici. Njegov elokventni stil i sposobnost prenošenja složenih ideja kroz aforizme osigurali su trajnu popularnost. Utjecaju mu se širi daleko izvan njegovog vremena i utječe na filozofsku i književnu tradiciju. Njegove misli o etici, samokontroli i prirodi sreće odjekivale su kroz stoljeća, nadahnjujući podjednako renesansne humaniste, prosvjetiteljske mislioce i moderne filozofe.

Život Lucije Aneje Seneke utjelovljuje principe stoičke filozofije, od ranog obrazovanja i političke karijere do mnogobrojnih spisa i smrti. Zadržavanje filozofskog integriteta tokom turbulentnih političkih vremena čini ga ključnom figurom u povijesti stoicizma. Svojim opsežnim opusom Seneka je ostavio trajno naslijeđe, nudeći bezvremenske uvide u ljudsko stanje i težnju za životom punim vrlina.

3.1.2. DJELA

Moralni eseji

Senekini moralni eseji su ključni tekstovi za razumijevanje stoičke filozofije. Ovi se eseji bave nizom etičkih i praktičnih pitanja, dajući smjernice o tome kako živjeti u skladu s načelima stoicizma.

O ljutnji (De ira)

⁷⁰ Tacitus. *Annals*. Translated by Alfred John Church and William Jackson Brodribb, Random House, 1942., <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0078%3Abook%3D15%3Achapter%3D63>, 15.63-64.

Ovo je rasprava u tri knjige koja analizira prirodu, uzroke i posljedice ljutnje. Seneka nudi praktične savjete o kontroli ljutnje, ističući da je to destruktivna emocija kojom se može upravljati razumom i samodisciplinom. Zalaže se za stoičku praksu *apatheia*, stanja oslobođenja od iracionalnih strasti. Posvećene su njegovom bratu Gallionu.⁷¹

O sretnom životu (De vita beata)

Pisao ju je za svoga starijeg brata Galliona. U njoj tvrdi da je potrebno težiti prirodi i sebe uobličavati prema njoj, nasuprot težnjama mase. Jedino tako je moguće postići blažen život.⁷² Seneka raspravlja o tome što čini pravu sreću, tvrdeći da se ona može pronaći samo ako živimo u skladu s prirodom i razumom. On naglašava važnost vrline, sugerirajući da su vanjska dobra kao što su bogatstvo i status u konačnici ravnodušna i ne pridonose istinskoj sreći.⁷³

O mirnoći uma (De tranquillitate animi)

U ovom djelu govori o tome kako se može postići unutarnji mir i spokoj. Seneka savjetuje da ne treba pretjerano brinuti za vanjske događaje i naglašava važnost održavanja uravnotežene i racionalne perspektive o životnim izazovima. Ovo djelo odražava stoički cilj postizanja stanja staloženosti.⁷⁴

O blagosti (De clementia)

Upućena Neronu, ova je politička rasprava koja raspravlja o vrlini milosrđa u vodstvu. Seneka tvrdi da je milosrđe presudna kvaliteta za vladare, promicanje pravde i stabilnosti. Ovo djelo naglašava Senekinu primjenu stoičke etike na politički život i upravljanje.⁷⁵

O kratkoći života (De brevitae vitae)

Istražuje temu vremena i njegove pravilne upotrebe. On kritizira one koji trate svoje živote u beznačajnim poslovima i potiče čitatelje da cijene vrijeme kao svoj najdragocjeniji resurs. Seneka tvrdi da se smislen život postiže težnjom za mudrošću i čestitim životom.⁷⁶

⁷¹ Seneca, Lucius Annaeus. *On Anger*. Translated by John W. Basore, Loeb Classical Library, 1928., 106.-113.

⁷² Bošnjak Branko, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 2019, 351.

⁷³ Seneca, Lucius Annaeus. *On the Happy Life*. Translated by John W. Basore, Loeb Classical Library, 1928., 110.-115.

⁷⁴ Seneca, Lucius Annaeus. *On Tranquility of Mind*. Translated by John W. Basore, Loeb Classical Library, 1928., 220.-225.

⁷⁵ Seneca, Lucius Annaeus. *On Clemency*. Translated by John W. Basore, Loeb Classical Library, 1928., 380.-386.

⁷⁶ Griffin, Miriam. *Seneca: A Philosopher in Politics*. Clarendon Press, 1992., 189.

Prirodna pitanja (Naturales quaestiones)

Istražuju različite prirodne fenomene, odražavajući Senekin interes za znanost i filozofiju. Iako nije samo usredotočeno na stoicizam, ovo djelo pokazuje kako se stoička filozofija može primjeniti na razumijevanje prirodnog svijeta. Seneka ispituje teme kao što su meteorologija, potresi i poplave rijeke Nil, naglašavajući važnost racionalnog istraživanja i međusobnu povezanost svih stvari.⁷⁷

Moralna pisma Luciliju (Epistulae morales ad Lucilium)

Pisma Luciliju su njegovo najtrajnije i najutjecajnije djelo. Ova zbirka od 124 pisma daje čitatelju praktične savjete o tome kako živjeti krepostan i ispunjen život. Upućena je Senekinom prijatelju Luciliju Mlađem. Lucilije je bio sin oslobođenika kojemu je domovina najvjerojatnije bila Kampanija, te je kasnije postao carski prokurator na Siciliji.⁷⁸ Ova pisma pokrivaju širok raspon tema, od etike i prijateljstva do smrti i prirode svemira. Kroz svoja pisma, Seneka predstavlja stoička učenja na pristupačan i razumljiv način.

Napisana su tokom zadnjih godina Senekinog života, otprilike 62-65. g.

Strukturirana su kao osobna korespondencija, ali su očito namjenjena široj publici. Seneka koristi format pisama kako bi izravno stupio u kontakt sa svojim čitateljima, nudeći praktične savjete i razmišljanja o različitim aspektima života. Svako pismo obrađuje određenu temu ili pitanje, pružajući uvid u stoičku filozofiju i njenu važnost za svakodnevni život.

U Moralnim pismima Luciliju je fokus na primjeni stoičke etike u svakodnevnom životu. Seneka naglašava važnost života po prirodi i razumu, zalažući se za život u kreposti i samodisciplini. Luciliju savjetuje da se usredotoči na unutarnja, a ne na vanjska dobra, tvrdeći da prava sreća dolazi iznutra. Jednako tako i patnja ne dolazi izvana nego iznutra.

*Divlje zvijeri bježe od opasnosti koje vide pred sobom; kad su ih izbjegle one su bezbrižne, a mi se ljudi zamaramo s onim što će se dogoditi i s onim što je minulo. Mnoga naša dobra nam štete: sjećanje nas, naime, prisjeća na patnje od straha, a predviđanje nam ih unaprijed priprema. Nijedan čovjek nije bijedan samo zbog sadašnjosti.*⁷⁹

⁷⁷ Seneca, Lucius Annaeus. *Natural Questions*. Translated by Thomas H. Corcoran, Harvard University Press, 1972., 179-199.

⁷⁸ Bošnjak Branko, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 2019, 349.

⁷⁹ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 17.

Seneka stavlja veliki značaj na karakter pojedinca. Ultimativno dobro je samo dobar čin, a nikada okolnost. Jer karakter pojedinca je uvijek u njegovim rukama. Nitko ne može biti prisiljen uništiti svoj karakter. Možemo vidjeti kako se ova misao prenosi i na alate kojima se može činiti dobro i zlo. Seneka novac ne smatra ni dobrim ni lošim.

Razlika je između ljubavi prema novcu i ljubavi prema sposobnošću. Jer ako je jedan spreman izgubiti novac zbog neke višlje vrline i neće biti oštećen tada je novac posljedica njegove sposobnosti a ne ljubavi prema novcu. Pošto se novac može koristiti za dobro, a mudrac ga hoće koristiti za dobro, samim time i ljubav prema novcu nije zlo.⁸⁰

Seneka smatra da novac ne kvari ljude, nego da samo otkriva njihov karakter.

Što onda? Je li njega novac učinio prljavim ili je on sam zaprljao novac? On nekim ljudima tako zapada kao što denar pada u kanal.⁸¹

Sličan stav je zauzeo i oko pijanstva.

Pijanstvo svaki porok potakne i otkriva, lišava osjećaja srama koji obuzdava naše loše pokušaje; jer mnogi se više uzdržavaju zabranjenog zbog srama od prijestupa nego zbog svoje dobre namjere. Napuhnutom čovjeku raste oholost, okrutnom okrutnost, zavidniku zloba, svaki porok se oslobađa i izlazi van.⁸²

Ne bi bilo daleko od istine ako bi rekli da je suština djela primat razuma nad tjelesnim požudama. Svojevrsni rat uma protiv tijela.

Veći sam i rođen za nešto više nego da budem rob svoga tijela na koje zaista ne gledam drukčije nego na neki okov stavljen oko moje slobode. ... U ovoj zgradi prepuštenoj sudbini boravi slobodna duša.

„Istinska je sloboda prijezir svog tijela.“⁸³

⁸⁰ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak drugi, Demetra, Zagreb, 2013., 115.

⁸¹ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak drugi, Demetra, Zagreb, 2013., 61.

⁸² Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak drugi, Demetra, Zagreb, 2013., 22.

⁸³ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 289.

Želiš li biti slobodan od ovog tijela? Onda živi u njemu kao da ćeš odseliti. Shvati da ćeš jednom ostati bez ovog mjesta stanovanja: tako ćeš biti hrabriji u nuždi da iz njega izađeš.⁸⁴

Kako? Pitaš zar je isto ležati pri gozbi i biti na mučilu? Tebi ovo izgleda čudnim? Ovome se možeš više čuditi ležati za stolom je zlo, a ležati na mučilo je dobro, ako je ono prvo sramotno, a ovo drugo časno.⁸⁵

U naslade se silazi, a na ono teško i mučno treba se uspinjati: ovdje potaknimo, a ondje zauzdajmo svoja tijela.⁸⁶

Možemo vidjeti da Seneka tijelo smatra samo privremenim boravištem razuma. Razum gospodari unatoč potrebama tijela i on im je zapravo suprotstavljen – ako se radi o mudrom pojedincu. Suprotstavlja se epikurejskoj ideji koja se zalaže za umjernost u požudama, a ne njihovo potpuno odbacivanje.

Zato se oduprimo strastima pri ulazu, jer ih je, kako rekoh, lakše ne prihvatiti nego ih primorati da odu. „Dozvoli mi“, kažeš, „da do neke granice tugujem, do neke granice strahujem.“ Ali to „do neke granice“ se proteže nadaleko i ne završava se ondje gdje ti želiš.⁸⁷

U ovome se stoicizam razlikuje od epikurejskog učenja jer se oslanja na potpuno odbacivanje požuda. Samim time je lakše shvatiti zašto Seneka zapravo vodi rat protiv vlastitog tijela.

Na ovom ćeš mi mjestu prigovoriti ono općenito protiv stoika: „Obećajete nešto previše veliko, zapovijedate nešto previše teško. Mi smo maleni ljudi; ne možemo sebi sve uskratiti. Tugovat ćemo, ali malo; poželjet ćemo, ali umjereno; ljutit ćemo se, ali smirit ćemo se.“ Znaš li zašto to ne možemo? Jer ne vjerujemo da to možemo. I, tako mi Herkula, u pitanju je drugo: zato što svoje poroke volimo, mi njih branimo, želimo ih više opravdati nego ih odbaciti. Priroda je čovjeku dala dovoljno snage samo ako se njome koristimo, ako svoje snage prikupimo i čitave potičemo za nas, a svakako ne protiv nas. Uzrok je što to nećemo, a opravdavamo se da ne možemo.⁸⁸

⁸⁴ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 329.

⁸⁵ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 341.

⁸⁶ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak drugi, Demetra, Zagreb, 2013., 405.

⁸⁷ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak drugi, Demetra, Zagreb, 2013., 345.

⁸⁸ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak drugi, Demetra, Zagreb, 2013., 345.

Svako djelovanje na tjelesnu potrebu koju nije prethodno potvrdio razum je grijeh. Jedino razum je sposoban činiti dobro i jedino svjesno činjenje zla je sposobno oštetiti stoika. Iako je mučen on može biti sretan jer je njegov karakter nenarušen i ne vidi svoju sreću oblikovanu vanjskim događajima nego isključivo onim unutarnjim koji su pod njegovom kontrolom. Dominantna misao čitavog djela je primat razuma nad tjelesnim požudama.

3.1.3 KLJUČNE POUKE

1. Vrlina i mudrost
2. Priroda vremena
3. Suočavanje s nevoljama
4. Smrt i smrtnost
5. Filozofska praksa

1. Vrlina i mudrost

Središnja tema u pismima je stoičko uvjerenje da je vrlina najviše dobro i ključ sretnog života. Ističe značaj mudrosti, hrabrosti, pravde i samodiscipline te potiče Lucilija da uzgaja ove vrline kroz trajno samopoboljšanje i samopropitkivanje. Npr. u 31.pismu *O pjesmama sirena* upozorava Lucilija na suzdržavanje od užitaka na koje ga pozivaju i oni koji mu misle dobro.

Prepoznajem svog Lucilija: počinje se pokazivati onako kako je obećao. Slijedi onaj nagon svog duha kojim si išao do svega najboljeg pregazivši nogama javna dobra: ne tražim da postaneš veći i bolji nego što si nastojao. Tvoji su temelji zauzeli mnogo mjesta: dovrši onoliko koliko si počeo i ono što si nosio u duši razmotri. Kratko rečeno – postat ćeš mudrac ako začepiš svoje uši za koje je malo začepiti ih voskom: potrebno je gušće sredstvo nego ono za koje pričaju da ga je koristio Odisej za svoje drugove.

...

I zato mimoiđi ne samo jedno mjesto sumnjivo zbog prikrivenog užitka, nego i sve gradove. Prikaži se gluhim i za one tvoje najmilije: dobrom namjerom mole za zlo. A ako želiš biti sretan, moli bogove da ti se ne dogodi nešto od onog što ti oni žele⁸⁹

Naravno, Seneka ističe kako vrlina ostaje, a istinski stoici mogu biti sretni i u trenucima mučenja.

Veliki duh neka se pokorava bogu i ono što god zakon univerzuma zapovijeda neka trpi bez oklijevanja. Stari akademici ipak priznaju da je čovjek sretan i za ovih mučenja ali ne savršeno i potpuno jer se to ne može nikako prihvatiti: ako nije sretan nije među najvišim dobrom. A ono što je najviše dobro iznad sebe nema nikakvog stupnja, samo ako je u njemu vrlina, ako nju ne slabe niske pobude, ako uz osakaćeno tijelo ostane cjelovita: a ona ostaje.⁹⁰

2. O prirodi vremena

Seneka često razmišlja o prolaznoj prirodi vremena i važnosti njegove mudre upotrebe. Luciliju savjetuje da živi u sadašnjem trenutku, izbjegava odugovlačenje i usredotoči se na ono što je uistinu važno u životu.

Najsramniji je, ipak gubitak koji nastaje iz nemara.

...

Koga ćeš mi navesti da vremenu pridaje neku vrijednost, da prosuđuje dan, da shvaća kako svaki dan umire? Varamo se, naime, u tome što smrt vidimo daleko ispred sebe; velik njen dio već je prošao. Koja je god godina za nama, u rukama je smrti.

...

⁸⁹ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 143.

⁹⁰ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 339.

U odgađanju nam život brzo prolazi. Sve je Lucilije tuđe, samo je vrijeme naše. A tolika je u ljudi glupost da si dopuštaju ono što je vrlo malo vrijedno i vrlo jeftino, sigurno nadomjestivo, sebi upisati u zaslugu nakon što to postignu, a nitko ne bi pomislio da je išta dužan ako dobije vrijeme, kad je ono jedino pored svega što niti zahvalan čovjek ne može vratiti. Kasno je štedjeti kad dođeš do dna bačve.⁹¹

3. O suočavanju s nevoljama

Značajan dio pisama posvećen je suočavanju s izazovima i poteškoćama. Seneka se oslanja na stoička učenja kako bi ponudio strategije za održavanje unutarnjeg mira i otpornosti u suočavanju s vanjskim poteškoćama. Uporno ističe da je unutarnji mir u vlastitim rukama i ništa što je vanjsko ne može ga ugroziti ako je pod kontrolom. Ljudski nemir je u vlastitoj duši, a ne u vanjskim okolnostima.

Ali mjesto ne može doprinjeti mirnoći; duh je onaj koji sebi sve prilagođava. Ja sam u veseloj i ljupkoj vili vidio žalosne ljude, a vidio sam usred pustinje ljude kako izgledaju vrlo zaposleno.⁹²

Pogledaj onoga koji u tišini prostrane palače traži san i da njegove uši nikakav zvuk ne uznemiri, svo mnoštvo robova ušuti i oni koji mu prilaze bliže pristupaju mu na vrhovima prstiju: a on se dakako prebacuje sad ovamo, sad onamo i između tjeskobe traži lagan san. Žali se da je čuo i ono što ne čuje. Što misliš što je uzrok tome? Duh mu je u metežu. Njega treba umiriti, njegovu pobunu zatomiti; i nema razloga da pomisliš kako je on smiren ako tijelo leži. Ponekad je i mir nemiran. I stoga se moramo potaknuti na djelovanje i pozabaviti se zanimanjem za dobra umijeća koliko god lijenost nesnošljiva i samoj sebi s nama loše postupala.⁹³

4. O smrti i smrtnosti

Seneka često raspravlja o konceptu smrti, prikazujući je kao prirodan i neizbježan dio života. Luciliju savjetuje da se direktno suoči sa strahom od smrti i da na nju gleda kao na oslobađanje od patnji svijeta.

⁹¹ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 3.

⁹² Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 235.

⁹³ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 239.

Mnogi se ljudi žalosno kolebaju između straha od smrti i životnih muka te živjeti ne žele, umrijeti ne znaju. Stoga učini sebi život ugodnim tako da svu brigu za nj odagnaš. Nijedno dobro ne koristi onome tko ga posjeduje ako mu um nije pripravan na to da ga izgubi; a ništa nije lakše izgubiti nego ono za čime, kad je već izgubljeno, čovjek ne može čeznuti. Zato se ohrabri i očvrzni naspram ovih nevolja koje se mogu zbiti i najutjecajnijim ljudima. Zato ti govorim: tko je god svoj život prezreo, gospodar je tvog. Ako, pak, padneš slučajno u ruke neprijatelju, pobjednik će narediti da te odvedu u smrt; onamo, dakako, kamo te i vode. Zašto sam sebe zavaravaš i sad prvi put shvaćaš to što si odavno podnosio? Kažem ti stoga: od kada si rođen odvode te u smrt. Smrt ti dolazi; trebao bi je se plašiti kad bi mogla ostati s tobom. No, nužno je ili da ti ne dođe ili da te mimoiđe. Nemoj se uzdati u ovo sadašnju mirnoću, u času se more uzburka. Brodove guta isti dan kad su se na njemu poigravali.⁹⁴

Ističe prirodu smrti koja je fiksna, nepromjenjiva i dio zakona kozmosa. S obzirom da stoik nikada nije oštećen ukoliko nije oštetiio svoj karakter, a njegov karakter mu nitko ne može oduzeti jer je u njegovim rukama, smrt nikako ne može oštetiiti istinskog stoika. Objasnjava kako se smrt događa svakim danom jer vrijeme prolazi i svaki događaj koji prođe je već mrtav jer je u rukama prošlosti.

Nadalje, Seneka je uvjeren kako u svakoj situaciji bez obzira na okolnosti, sreća u njegovim rukama. Um je taj koji odlučuje jesu li vanjske okolnosti dobre ili loše. Ukoliko um stoika neizbježno smatra vanjski događaj inherentno dobrim jer je dio savršenog kozmosa – tada mu je nemoguće nanijeti zlo. Stoik nije oštećen ukoliko sam nije narušio vlastiti karakter.

Što? Ti si upravo sada saznao da ti prijete smrt, progonstvo, bol? Za to si se rodio; što se god može zbiti o tome razmišljajmo kao da će se dogoditi.

Bit ću progнан; smatrat ću da sam ondje rođen kamo me pošalju. Okovat će me; pa što onda? A sada sam slobodan? Priroda me je vezala za ovaj težak teret svoga tijela.

Umrijet ću, kažeš, prestat ću moći biti bolestan, prestat ću moći biti okovan, prestat ću moći umrijeti.

Kako se klepsidri ne isprazni posljednja kap već ono što je god iz nje ranije isteklo, tako i posljednji čas kojim prestajemo postojati ne donosi samu smrt već je upotpunjuje.

Ne dolazi samo jedna smrt, već je posljednja smrt ona koja nas odnosi. – Lucilije. Biti će ti jasno da je ova smrt koje se bojimo posljednja, a ne i jedina.⁹⁵

⁹⁴ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 11.

⁹⁵ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 113.

Možemo primjetiti nastanak *memento mori* koncepta odnosno *sjeti se smrti* koji će kasnije značajnije istaknuti Marko Aurelije.

*Ne bojimo se smrti, već razmišljanja o smrti. Od nje same naime smo uvijek jednako toliko udaljeni. Ako se zato treba bojati smrti, uvijek je se treba bojati. Koje je vrijeme uistinu izuzeto od smrti? Ali moram se bojati da ćeš ti tako duga pisma mrziti gore od smrti. Zato ću završiti: ti ipak da se nikad ne bi bojao smrti uvijek na nju pomišljaj.*⁹⁶

Naravno, sve što je izvan kontrole stoika nije bitno brige.

*Sve što je bilo prije nas, to je smrt: jer što je važno počinješ li ili prestaješ kada je posljedica i jednog i drugog ne postojati?*⁹⁷

5. Filozofska praksa

Pisma naglašavaju praktičnu primjenu filozofskih načela u svakodnevnom životu. Seneka vjeruje da filozofiju ne treba ograničiti na apstraktnu teoriju, već je treba živjeti i prakticirati. Luciliju daje konkretne vježbe i razmišljanja kako bi stoičku mudrost uključio u svoju svakodnevnu rutinu.

*Sad ću te podučiti kako da spoznaš da nisi mudrac. Onaj mudrac je pun veselja, radostan i miran, neuzdrman; sa bogovima živi ravnopravno. Sam se sada posavjetuj sa sobom, ako nikad nisi tužan, nikakva nada u očekivanju budućnosti ne uznemiruje tvoj duh, ako je po danu i ponoći smjer duha čestitog i zadovoljnog samim sobom isti i jednak, došao si do vrhunca ljudskog dobra. Ali ako težiš užicima, odasvud i svima znaj da ti toliko nedostaje od mudrosti koliko i od radosti. Tome želiš doći ali se varaš ako misliš da ćeš doći onamo preko bogatstva, preko počasnih službi, to jest, ti tražiš radost među brigama. To što tako tražiš kao da će dati veselje i zadovoljstvo uzrok je boli.*⁹⁸

*Ali ipak ovo je bit mog savjeta: živi s nižim od sebe onako kako bi htio da viši od tebe živi s tobom!*⁹⁹

⁹⁶ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 143.

⁹⁷ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 231.

⁹⁸ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 265.

⁹⁹ Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Svezak prvi, Demetra, Zagreb, 2013., 195.

3.1.4. TRAGEDIJE

Iako su Senekine tragedije značajna književna djela, ona su manje bitna u njegovoj stoičkoj filozofiji. Ipak, one prikazuju neke stoičke teme poput racionalne kontrole nad emocijama i posljedica moralnih propusta. U tragedijama poput *Phaedra*, *Thyestes* i *Medea*, istražuje posljedice razarajuće moći požuda i tragičnih posljedica podlijevanja iracionalnim požudama. Također je napisao *Hercules furens*, *Troades*, *Phoenissae*, *Oedipus*, *Agamemnon* i *Thyestes*. Njegove tragedije se obično pridržavaju strukture od pet činova, održavajući organizaciju klasične grčke drame, ali s primjetnim varijacijama. Odlikuju se čestom upotrebom monologa i naglaskom na retoričkoj elokvenciji u odnosu na dramsku radnju.¹⁰⁰ Često se koristi nadnaravnim elementima i scenama slikovitog nasilja, koji služe za pojačavanje emocionalnog intenziteta i naglašavanje dramatičnih uloga njegovih pripovijesti. Ovi elementi održavaju rimsku fascinaciju sablasnim i metafizičkim, dodajući sloj egzistencijalnog straha ljudskoj drami.¹⁰¹ Utjecaj Senekinih tragedija na kasniju europsku književnost je dubok. Tijekom renesanse njegova su djela ponovno otkrili i oponašali dramatičari poput Shakespeara, Racinea i Marlowea koji su se divili njegovom istraživanju složenih psiholoških stanja i moralnih dvosmislenosti. Elementi senekanske drame, poput upotrebe solilokvija, prikazivanja intenzivnog

¹⁰⁰ Fitch, J. G. (2002). Seneca's Dramatic Corpus. Oxford University Press, 112.

¹⁰¹ Tarrant, R. J. (1978). Seneca: Agamemnon. Cambridge University Press, 67.

emocionalnog sukoba i uključivanja nadnaravnih pojava, mogu se pratiti u mnogim remek-djelima elizabetinskog i jakobinskog kazališta.¹⁰²

3.2. GAJ MUZONIJE RUF

Gaj Muzonije Ruf je rođen oko 30. g. u Volziniju, Etrurija, živio je za vrijeme značajnih političkih i društvenih preokreta u Rimskom Carstvu, doživljavajući careve poput Nerona, Vespazijana i Domicijana. Unatoč tim izazovima, pojavio se kao vodeći stoički filozof, posvećen poučavanju i životu po stoičkim načelima.¹⁰³

Kao i drugi, na njega su značajno utjecali Zenon, Kleant i Hrizip. Vjerovao je da filozofija treba služiti kao vodič za dobar život, a ne samo kao intelektualna vježba. Ovaj praktični pristup je vidljiv u njegovim učenjima koja se fokusiraju na etičkom životu.¹⁰⁴

Bio je među prvima koji je zagovarao kako žene, kao i muškarci trebaju dobiti filozofsku naobrazbu kako bi uzgajali svoje vrline i postigli moralnu izvrsnost. Ovaj stav je bio neobičan za to vrijeme i istaknuo je uvjerenje u univerzalni kapacitet vrline neovisno o spolu.¹⁰⁵

Njegova otvorena priroda i predanost stoičkim idealima često su ga dovodili u sukob s vlastima. suočio se s više progonstava, od kojih je najpoznatije bilo ono pod carem Neronom. Unatoč tim nedaćama, Muzonije je nastavio poučavati i pisati, koristeći vlastite poteškoće kao primjere kako primjeniti stoička načela u susretu s nedaćama.

U svojim učenjima, Musonije naglašava kako vanjske okolnosti ne mogu diktirati sreću. Vjerovao je da istinito zadovoljstvo dolazi iznutra i da je nevolja prilika da se pokaže i

¹⁰² Braden, G. (1985). *Renaissance Tragedy and the Senecan Tradition: Anger's Privilege*. Yale University Press, 98.

¹⁰³ Gill, Christopher. *The Structured Self in Hellenistic and Roman Thought*. Oxford University Press, 2006., 102.-108.

¹⁰⁴ Long, A. A. *Stoic Studies*. Cambridge University Press, 1996., 45.-55.

¹⁰⁵ Musonius Rufus, *Lectures*. Translated by Cynthia King, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2011., 14.-16.

ojača vlastiti karakter. Njegova sposobnost da održi svoje filozofske obveze tijekom razdoblja izgnanstva i poteškoća naglašava otpornost i praktičnu primjenu stoičkih uvjerenja.¹⁰⁶

Kao i drugi stoici zagovarao je jednostavnost i umjerenost, protivio se pretjerivanju u luksuzu. Vjerovao je da jednostavna dijeta nije dobra samo za zdravlje nego da ujedno jača i dušu jačanjem samokontrole.¹⁰⁷

Učenja Musonija Rufa ostavila su trajno nasljeđe u stoičkoj filozofiji. Epiktet je posebno prenio Musonijeva učenja koja su vidljiva i u njegovim vlastitim djelima.

3.3. EPIKTET

Epiktet je bivši rob koji je postao jedan od najutjecajnijih stoičkih filozofa. Odigrao je ključnu ulogu u oblikovanju i širenju stoičke misli tijekom Rimskog Carstva. Njegovo učenje vjerojatno bi ostalo nepoznato da ga nije sačuvala njegov učenik Arijan u obliku *Razgovora (Diatribai)* i *Knjižice o moralu (Encheiridion)*. Ova djela naglašavaju važnost unutarnje slobode, samodiscipline i prihvaćanja onoga što je izvan naše kontrole. Ovo poglavlje istražuje život, filozofiju i trajno nasljeđe Epikteta unutar šireg konteksta stoicizma.

Epiktet je rođen oko 50. godine nove ere u Hierapolisu, u Frigiji, današnjoj Turskoj. Rođen u ropstvu, bio je u vlasništvu Epafrodita, bogatog oslobođenika i tajnika cara Nerona.¹⁰⁸ Unatoč statusu roba, Epiktetu je bilo dopušteno studirati filozofiju i pohađao je predavanja stoičkog filozofa Musonija Rufa. Ovo obrazovanje je postavilo temelj za njegova buduća učenja. Stekao je slobodu nakon Neronove smrti 68.g., a zatim je osnovao vlastitu školu filozofije u Nikopolisu, Epir. Ondje je privukao raznoliku skupinu studenata, uključujući mnoge istaknute Rimljane, koji su tražili njegovu mudrost.¹⁰⁹

Dihtomija kontrole

Središnje mjesto u Epiktetovoj filozofiji je dihtomija kontrole, koncept koji odvaja ono što je unutar naše moći i ono što nije. Prema Epiktetu, imamo kontrolu nad vlastitim

¹⁰⁶ Musonius Rufus, *Lectures*. Translated by Cynthia King, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2011., 30.-34.

¹⁰⁷ Musonius Rufus, *Lectures*. Translated by Cynthia King, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2011., 60.-62.

¹⁰⁸ Long, A. A. (2002). *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*. Oxford University, Press, 2.

¹⁰⁹ Gill, C. (2014). *The Structured Self in Hellenistic and Roman Thought*. Oxford University, Press, 123.-125.

postupcima, mislima i željama, ali ne i nad vanjskim događajima ili postupcima drugih.¹¹⁰ Tvrdio je da je razumijevanje ove razlike ključno za postizanje mira i zadovoljstva. Usredotočujući se na ono što možemo kontrolirati i prihvaćajući ono što ne možemo, oslobađamo se nepotrebne patnje i tjeskobe.¹¹¹

Disciplina želje

Epiktet je učio da željom i odbojnošću treba pažljivo upravljati kako bi se uskladili s onim što je u našoj kontroli. Poticao je svoje studente da žele samo ono što je prirodno dostižno i da gaje odbojnost samo prema stvarima koje mogu izbjeći unutar vlastite moći. Ova disciplina pomaže ljudima da zadrže smirenost bez obzira na vanjske okolnosti.¹¹²

Disciplina djelovanja

Osim upravljanja željom, Epiktet je naglašavao važnost poduzimanja odgovarajućih radnji. Vjerovao je da pojedinci trebaju djelovati u skladu sa svojom prirodom kao razumna bića, ispunjavajući svoje uloge i dužnosti u društvu s integritetom i vrlinom. Živeći u skladu s razumom i prihvaćajući svoje odgovornosti, ljudi mogu živjeti smislene i ispunjene živote.¹¹³

Epiktetova su učenja imala dubok utjecaj na njegove suvremenike i na kasnije generacije. Stavljao je naglasak na unutarnju slobodu i osobnu odgovornost. Odjeknuo je među rimskim elitama, uključujući i cara Marka Aurelija, koji je bio pod snažnim utjecajem Epiktetovih ideja u svojim filozofskim spisima.¹¹⁴

U stoljećima nakon njegove smrti, Epiktetova djela nastavila su se proučavati i poštovati. Tijekom renesanse njegova su učenja doživjela preporod, utječući na mislioe poput Erazma i Montaignea. U modernom dobu Epiktetove ideje su pronašle relevantnost u raznim područjima, uključujući i psihologiju. Njegovi koncepti kognitivnog reframinga imaju paralele s kognitivo-bihevioralnom terapijom.¹¹⁵

¹¹⁰ Long, A. A. (2002). *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*. Oxford University, Press, 15.

¹¹¹ Long, A. A. (2002). *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*. Oxford University, Press, 16.-18.

¹¹² Hadot, P. (1998). *The Inner Citadel: The Meditations of Marcus Aurelius*. Harvard University, Press, 83.-85.

¹¹³ Gill, C. (2014). *The Structured Self in Hellenistic and Roman Thought*. Oxford University, Press, 127.-129.

¹¹⁴ Gill, C. (2014). *The Structured Self in Hellenistic and Roman Thought*. Oxford University, Press, 130.-132.

¹¹⁵ Hadot, P. (1998). *The Inner Citadel: The Meditations of Marcus Aurelius*. Harvard University, Press, 89.-91.

Epiktetova filozofija također je imala trajan utjecaj na razvoj etičke misli. Njegovo inzistiranje na važnosti osobne vrline i odgovornosti utjecalo je na različite etičke okvire i nastavlja nadahnjivati pojedince koji žele živjeti principijelne i smislene živote.¹¹⁶

Epiktet je velika figura u povijesti stoicizma. Njegova su učenja nadišla granice vremena i kulture. Od svojih skromnih početaka kao rob, uzdigao se do svjetionika filozofske mudrosti, vodeći nebrojene pojedince prema životu vrlina i unutarnjeg mira. Njegovo nasljeđe ostaje svjedočanstvo trajne moći stoičke filozofije. Dok se snalazimo u kompleksnom modernom svijetu, Epiktetova mudrost nudi bezvremenski priručnik za dostizanje otpornosti i smirenosti.

3.3.1. KNJIŽICA O MORALU - RAZGOVORI

Jedno od Epiktetovih najutjecajnijih djela je *Knjižica o moralu*, sažeta kompilacija njegovih učenja. Ovaj priručnik pruža praktične savjete za stoički život, nudeći uvide u to kako postići, mir, vrlinu i samosavladavanje.¹¹⁷

U *Knjižici o moralu* i *Razgovorima* se prenose ključni stavovi stoicističke filozofije. Kroz niz sažetih lekcija, Epiktet nudi savjete za nošenje sa izazovima života. Naravno, ističe značaj upravljanja osobnim reakcijama na stvari izvan vlastite kontrole, te ističe važnost unutrašnje slobode. Epiktet naučava kako događaji nisu zli sami po sebi, nego naša percepcija određuje našu patnju. Pa tako o predznacima govori:

*Zakrešti li gavran najavljujući nesreću, ne dopusti da ta predodžba zagospodari tobom. Ošto razluči i kaži sebi: meni ne može najaviti ništa loše, u najgorem slučaju mome tijelu, mome imetku, mome ugledu, mojoj djeci, mojoj ženi. Za mene, ako ja to želim nema drugih osim sretnih predznaka. Jer, ako nesreća i dođe, u mojim je rukama izvući iz toga korist.*¹¹⁸

Percepcija predznaka ili omena je ono što nam donosi patnju, a ne predznaci sami po sebi. *Ti sam ne želiš biti niti vojskovođa, niti senator, niti konzul, već želiš biti istinski slobodan. K tomu vodi samo jedan put: preziranje svega onog što nije u našoj moći.*¹¹⁹

¹¹⁶ Long, A. A. (2002). *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*. Oxford University, Press, 62.-64.

¹¹⁷ Long, A. A. (2002). *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*. Oxford University, Press, 55.-57.

¹¹⁸ Epiktet, *Knjižica o moralu – Razgovori*, TRAGOVI, CID—NOVA, Zagreb, 2002., 32.

¹¹⁹ Epiktet, *Knjižica o moralu – Razgovori*, TRAGOVI, CID—NOVA, Zagreb, 2002., 32.-33.

Također, savjetuje kako često promišljanje o smrti pomaže pri izbjegavanju pohlepe i sitničavih misli.¹²⁰ *Memento mori* aspekt služi kao alat za prioritiziranje stvari koje su zaista važne i za micanje fokusa sa onoga što nije. Naravno, kao i drugi stoici ističe *amor fati* koncept prihvaćanja sudbine odnosno nepromjenjivih stvari. Dolazi do sličnih zaključaka kao i raniji stoici prema kojima smatra kako su bogovi dobri, a ono što su oni namijenili je nužno dobro, pa samim time i sudbina koja zadesi svakog čovjeka. Jedino što može biti loše je zapravo čovječja percepcija o sudbini, a ne ona sama.

Što se vjere tiče, glavna je stvar imati ispravne predodžbe o bogovima. Treba znati da oni stvarno postoje i dobro vladaju svijetom. Sam sebe moraš naviknuti pokoravati im se, oslušivati ih i radno podnositi svoju sudbinu u uvjerenju da će s najvišim razborom biti vođena ka cilju. Tada nikada nećeš kuditi bogove ili im predbacivati kao da si zakinut u nečemu. No to ćeš ostvariti samo odvojiš li pojmove dobra i zla od svega onoga što nije u tvojoj moći, a dobro kao i zlo tražiš samo u onome što je u tvojoj vlasti.

Po ovome pitanju se ne razlikuje puno od ranijih stoika, te naravno savjetuje izbjegavanje neumjerenosti, ali i biranje društva.

Pozive na gozbe kod ljudi drugačijih nazora i neškolovanih odbijaj.

...

*Jer znaj; ako je netko nečist zaprljat će se i onaj koji se s njim druži.*¹²¹

*Čuvaj se da ne pokupiš oko sebe umjesto psa čuvara vukove i propalice.*¹²²

Kao i svako stoicističko djelo njegova bit je u nošenju s poteškoćama. Tako Epiktet koristi primjere iz mitologije kako bi dao značaja ljubavi prema sudbini (*amor fati*).

Što misliš bi li bilo Herkula da nije bilo takvog lava, hidre, i jelena, i vepra, i nepravednih i divljaka, svih koje je protjerao i od njih se oslobodio? I što bi on činio da nije bilo ništa takvog? Zar nije očito da bi se pokrio i zaspao? Kao prvo, on ne bi postao Herkulom da je čitav život prospavao ugodno i lagodno; čak i da je bio jedini kakva bi korist bila od njega? Kakvu bi vrijednost imale njegove ruke, njegova snaga, njegova žilavost i plemenitost da nije bio potaknut i očeličen na takve opasnosti i prepreke?

...

¹²⁰ Epiktet, Knjižica o moralu – Razgovori, TRAGOVI, CID—NOVA, Zagreb, 2002., 33.

¹²¹ Epiktet, Knjižica o moralu – Razgovori, TRAGOVI, CID—NOVA, Zagreb, 2002., 42.

¹²² Epiktet, Knjižica o moralu – Razgovori, TRAGOVI, CID—NOVA, Zagreb, 2002., 120.

Dakle, hajde, i ti prepoznaj svoje snage koje ti pripadaju i reci: „Daruj mi opasnost kakvu hoćeš, Bože, jer Ti si mi dao sredstva i snage da časno prođem kroz sve što se događa.“ No ti ne činiš to, tu sjediš i drhtiš od straha da bi se nešto moglo dogoditi, i jadikuješ i plaćeš o onome što te snašlo. A potom kriviš bogove. Je li bezbožnost posljedica takve niskosti duha? A ipak nam Bog nije dao samo tu snagu kojom ćemo biti sposobni podnijeti sve što nam se događa, a da nas ona pritom pritisne i slomi; kao dobar kralj i pravi otac On nam je dao te snage i sposobnosti bez ograničenja, nepodvrgnute pritisku i spriječavanju u cijelosti ih predao našoj vlastitoj moći ne zadržavši za Sebe bilo kakvo spriječavanje ili uplitanje. Ti ne koristiš te snage koje si primio kao svoje i slobodne: čak niti ne vidiš što si primio i od koga, neki su od vas slijepi i ne prepoznaju davatelja pa čak nisu niti zahvalni svom dobročinitelju, a drugi, kroz duševnu niskost, pribjegavaju pronalaženju grešaka i stvaranju optužbe protiv Boga. Okazat ću ti da imaš snage i sredstva za plemenitost duše i hrabrost a ti mi pokažai kojim snagama pronalaziš pogreške i optužuješ.¹²³

Potiče čitatelja kako bi shvatio kako nijedna situacija nije nepodnošljiva nego je upravo onoliko podnošljiva koliko možemo podnijeti.

O ti sićušni čovječe hoćeš li poradi te uboge noge pronalaziti greške u svijetu?¹²⁴

Jesu li nam razum dakle dali bogovi da bismo bili nesretni i jadni?¹²⁵

Knjižica o moralu i Razgovori široki su priručnici za stoicizam, naglašavaju unutarnju snagu, upravljanje vlastitim emocijama i konzistentnost principima bez obzira na ono što se događa izvan naše kontrole. Kroz kratke i jednostavne savjete, Epiktet doprinosi širenju stoicističke misli, a vodi nas prema životu ispunjenom mirom i moralnom čvrstoćom.

¹²³ Epiktet, *Knjižica o moralu – Razgovori*, TRAGOVI, CID—NOVA, Zagreb, 2002., 59.

¹²⁴ Epiktet, *Knjižica o moralu – Razgovori*, TRAGOVI, CID—NOVA, Zagreb, 2002., 64.

¹²⁵ Epiktet, *Knjižica o moralu – Razgovori*, TRAGOVI, CID—NOVA, Zagreb, 2002., 103.

3.4. MARKO AURELIJE

3.4.1. JAVNI ŽIVOT

Marko Aurelije je rođen 26. travnja, 121. g. u Rimu, u poznatoj i bogatoj obitelji. Originalno ime mu je bilo Marko Anije Ver. Njegov otac Anije Ver je umro kada je Marko Aurelije bio mlad te je potom usvojen od strane svoga djeda. Njegovo obrazovanje bilo je povjereno brojnim tutorima i filozofima, kao što je bio običaj među rimskom elitom.¹²⁶ Od rane dobi stoicizam je utjecao na Marka Aurelija. Učio je pod vodstvom stoičkih filozofa poput Junija Rustika, Apolonija iz Kalcedona te Seksta iz Heroneje. Ovi tutori su u njemu potaknuli stoičke vrline poput mudrosti, hrabrosti, pravde i umjerenosti. Naglasak na samokontroli, razboritosti i dužnosti postali su kamen temeljac za njegov osobni i javni život.¹²⁷ Markov uspon na tron je označen nizom sretnih događaja i strateških obiteljskih veza. Godine 138. car Hadrijan je usvojio Antonina Pia pod uvjetom da on zauzvrat posvoji Marka i Lucija Vera. Zbog ovog čina je Marko Aurelije zauzeo poziciju koja će ga kasnije dovesti na carsko prijestolje. Nakon što Antonin Pio dolazi na tron, Marko Aurelije je postavljen kao njegov nasljednik.¹²⁸ Za vrijeme vladavine Antonina Pia, Marko Aurelije počinje služiti kao konzul te je duboko upleten u upravljanje carstvom. Njegova priprema za vladanje je bila rigorozna. Pripreman je teoretskim obrazovanjem i praktičnim iskustvom upravljanja.¹²⁹ Postaje car 161. g. u početku suvladajući s Lucijem Verom. Ovo sucarevanje je bio presedan koji je trebalo osigurati stabilnost unutar Carstva. Ipak, to je ubrzo bilo testirano unutarnjskim i vanjskim izazovima.¹³⁰ Vanjski izazovi su primarno uključivali vojne sukobe na više fronti. Lucije Ver je nadgledao istočni front te je Partski rat (161-166. g.) zahtijevao značajne resurse. Ovaj rat je počeo radi Partske

¹²⁶ Birley, A. R. (2000). *Marcus Aurelius: A Biography*. Routledge, 28.-30.

¹²⁷ Birley, A. R. (2000). *Marcus Aurelius: A Biography*. Routledge., 52.-54.

¹²⁸ McLynn, F. (2009). *Marcus Aurelius: A Life*. Da Capo, Press, 62.-65.

¹²⁹ McLynn, F. (2009). *Marcus Aurelius: A Life*. Da Capo, Press, 78.-80.

¹³⁰ Birley, A. R. (2000). *Marcus Aurelius: A Biography*. Routledge, 96.-98.

invazije na rimske teritorije i uzrokovao dugu i skupu vojnu kampanje.¹³¹ Sjeverne granice su se suočavale s upadima germanskih plemena te su započele Markomanske ratove (166.-180. g.). Ovi ratovi su bili potaknuti pritiscima migrirajućih plemena te su zahtjevali znatna sredstva i taktično vodstvo kako bi se obranile granice Carstva. Marko Aurelije je provodio mnogo vremena na frontama, usmjeravao kampanje i osiguravao obranu carstva.¹³² Iako je imao filozofska nagnuća, pokazao je vrhunsko vodstvo i vojnu strategiju. Imao je sposobnost uravnotežiti filozofsku misao s vojnim pragmatizmom.¹³³ Iznutra se carstvo suočavala s političkim i društvenim izazovima. Antoninska kuga je harala carstvom oko 165. g. i imala razarajući utjecaj na rimsko društvo. Drastično je smanjen broj stanovnika te su se ekonomski resursi iscrpili. Kuga je pojačala dosadašnje tenzije i stvorila nove izazove oko upravljanja i javnog zdravstva.¹³⁴ Naravno, postojali su i izazovi u carskoj administraciji. Dualna vlast sa Lucijem Verom, iako je bila namjenjena stabilizaciji Carstva nekada je vodila do različitih pristupa vladanju. Lucije Ver je općenito smatran manje discipliniranim i popustljivim u usporedbi s filozofski naklonjenim Markom Aurelijem. Marko Aurelije se fokusirao na pravne i administrativne reforme. Radio je na humanizaciji pravnog sustava i promicanju pravde. Njegova politika je bila usmjerena na poboljšanje dobrobiti robova, udovica i siročadi. Ovo je najvjerojatnije rezultat njegove stoičke predanosti dužnosti i moralnoj odgovornosti.¹³⁵

3.4.2. OSOBNI ŽIVOT

Marko Aurelije za suprugu 145. g. uzima Faustinu Mlađu, kćer Antonina Pija. Zajedno su dobili barem 13 djece. No, od svih 13, samo četvero je doživjelo odraslu dob. Jedinu muški nasljednik koji je preživio bio je Komod. Unatoč glasinama o Faustininom nevjeri, Marko Aurelije ju je cijenio i poštivao te ju često hvalio.¹³⁶

Osim gubitka djece još jedan značajan gubitak je bila smrt njegovog voljenog tutora Junija Rustika 170.g. Također je imao kroničnih zdravstvenih problema. No, unatoč fizičkoj patnji, ili možda baš zato, često je pisao o prirodi boli i otpornosti.¹³⁷ Imao je dobar odnos i s retoričarem Frontom.¹³⁸ Jedan od najvećih izazova njegovog života je bio odnos sa

¹³¹ Birley, A. R. (2000). *Marcus Aurelius: A Biography*. Routledge, 101.-105.

¹³² McLynn, F. (2009). *Marcus Aurelius: A Life*. Da Capo, Press, 145.-150.

¹³³ McLynn, F. (2009). *Marcus Aurelius: A Life*. Da Capo, Press, 145.-150.

¹³⁴ McLynn, F. (2009). *Marcus Aurelius: A Life*. Da Capo, Press, 174.-176.

¹³⁵ Birley, A. R. (2000). *Marcus Aurelius: A Biography*. Routledge., 156.-160.

¹³⁶ Birley, A. R. (2000). *Marcus Aurelius: A Biography*. Routledge, 185.-190.

¹³⁷ Birley, A. R. (2000). *Marcus Aurelius: A Biography*. Routledge., 190.-192.

¹³⁸ Birley, A. R. (2000). *Marcus Aurelius: A Biography*. Routledge., 58-60.

sinom i nasljednikom Komodom. Unatoč trudu kako bi usadio stoičke vrijednosti u svoga sina, Komodova vlast je obilježena pretjerivanjem i okrutnosti u potpunoj suprotnosti filozofskim idealima njegovoga oca.¹³⁹ Postavljanje Komoda kao nasljednika je dio široke debate među povjesničarima. Moguće je da je to učinio iz ljubavi prema sinu koji bi možda bio ubijen ukoliko bi netko drugi došao na vlast. No, ne možemo znati sa sigurnošću. Zasigurno da su gubici Junija Rustika, devetero djece te brojne smrti tokom tzv. antoninske tuge ponukale Marka da promišlja o prirodi smrti te sudbini.

U svom filozofskom djelu *Meditacije*, ili u nekim izdanjima naslovljeno *Samomu sebi* (*Ta eis eauton*), iznosi osobne refleksije s kojima se može dobiti uvid u njegov misaoni proces, borbe i stoička uvjerenja. Otkrivaju njegovu konstantnu težnju za samopoboljšanjem i trud kako bi ostao vjeran stoičkim principima. Isticao je prolaznost života, važnost racionalnosti i vrijednost unutarnjeg mira. Njegova razmišljanja o prirodi dužnosti, vodstvu i ljudskoj smrtnosti odjekuju kao bezvremenska mudrost.

3.4.3. MEDITACIJE

Knjigu je napisao samomu sebi zbog čega u nekim izdanjima u Hrvatskoj kao naslov stoji *Samomu sebi*. Knjiga nije bila namijenjena javnosti već predstavlja bilješke koje car piše sam sebi. Zbog toga predstavlja odličan uvid u njegovu filozofiju života. Zahvalan je poočimu jer smatra da je od njega naučio vrline poput blagosti, pridržavanje odluka, i nepristranost u suđenju i nagrađivanju drugih.¹⁴⁰

Često se ponavlja naglasak na dužnosti i služenju drugima. Razmatra prirodu ljudske patnje i važnost otpornosti. Radi ovoga uči kako nitko ne može izgubiti niti budućnost niti prošlost jer niti jedno ne posjeduje.¹⁴¹ Savjetuje kako svaki dan treba započeti pripremajući se za svakakvu vrstu ljudi i prepoznavajući da njihovo ponašanje dolazi zbog neznanja o stvarnom dobru i zlu.¹⁴² Značajan dio knjige je fokusiran na postizanje unutarnjeg mira kroz samosavladavanje. Ističe da je najveće sklonište unutar vlastitog uma, gdje možemo pronaći mir razmišljajući mislima punim vrlina.¹⁴³ Kako bi postigli mir moramo ukloniti ideju o tome kako smo oštećeni.

¹³⁹ McLynn, F. (2009). *Marcus Aurelius: A Life*. Da Capo, Press, 200.-205.

¹⁴⁰ Marko Aurelije – *Meditacije*, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 23.

¹⁴¹ Marko Aurelije – *Meditacije*, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 36.

¹⁴² Marko Aurelije – *Meditacije*, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 30.

¹⁴³ Marko Aurelije – *Meditacije*, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 50.

*Kloni se prosudbe i ukloni si misao 'ja sam ranjen', ukloni misao 'ja sam ranjen' i time uklanjaš i samu ranu.*¹⁴⁴

Često govori o prihvaćanju sudbine kao prirodnog svemirskog reda. Vidi sve što se događa kao dio većeg božanskog plana. Ovo rezultira prepoznavanjem toga da svaki događaj ima vrijeme i mjesto u svemirskom redoslijedu.¹⁴⁵ Tvrdi kako dobra sreća ne leži u vanjskim događajima nego u mogućnosti da istrpiš nesreću bez prigovora i pronađeš snagu u nevolji.¹⁴⁶ Razmišlja o beskonačnosti vremena i neznačajnosti kratkoće individualnih života unutar njega. Zbog toga promiče život pun vrlina umjesto dugog života.¹⁴⁷ Predlaže gledanje svakog dana kao poklona i života u skladu s prirodnom svrhom.¹⁴⁸ Kritizira lijenost i ističe kako ljudi moraju djelovati kako bi ispunili svoje uloge u društvu, te se potiče kako bi obavio svoje dužnost.¹⁴⁹ Važnost življenja u skladu sa zajednicom je također bitna tema, a važnost življenja u skladu s razumom je uvjet skladnog života. U trenucima nevolje savjetuje povratak samomu sebi, kako bi pronašao unutarnji mir i sklad, odnosno ostao u skladu sa svojim principima.¹⁵⁰ Savjetuje važnost ravnodušnosti užitku i boli, jer su oboje vanjski elementi i izvan vlastite kontrole. Umjesto toga savjetuje fokus na unutarnje vrline i djela koja su unutar vlastite kontrole i u skladu s prirodom.¹⁵¹ Kao i drugi stoici promovira *amor fati* koncept prihvaćanja sudbine. Ističe kako stvarna šteta dolazi samo od djela koje štete prirodnim zakonima. Tako, život u skladu sa prirodom i razumom osigurava sklad sa svemirom. Ukoliko je razum u skladu sa zakonima svemira (prihvaća sve ono što se može dogoditi) tada može postići duševni mir.¹⁵²

Ističe važnost društvenih dužnosti i pravde, te vidi dobrobit zajednice kao najvažniju te potiče usklađenost za višim dobrom.¹⁵³ Ovo djelo ističe važnost dužnosti, otpornosti, savjete za postizanje unutaršnjeg mira, prihvaćanje sudbine te života punog vrlina. Ovi savjeti su bezvremenski te i danas iznimno popularni.

¹⁴⁴ Marko Aurelije – Meditacije, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 53.

¹⁴⁵ Marko Aurelije – Meditacije, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 57.

¹⁴⁶ Marko Aurelije – Meditacije, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 65.

¹⁴⁷ Marko Aurelije – Meditacije, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 66.

¹⁴⁸ Marko Aurelije – Meditacije, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 113.

¹⁴⁹ Marko Aurelije – Meditacije, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 67.

¹⁵⁰ Marko Aurelije – Meditacije, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 86.

¹⁵¹ Marko Aurelije – Meditacije, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 138.

¹⁵² Marko Aurelije – Meditacije, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 167.

¹⁵³ Marko Aurelije – Meditacije, Biblioteka Quantum, Zagreb 2017., 183.

4. ZAKLJUČAK

Od početaka u antičkom Grčkoj do vrhunca u Rimskom Carstvu, nastala su brojna utjecajna stoička djela. Zenon Kitijski je osnovao stoičku školu oko 300. pr. Kr. u Ateni kao središtu filozofskih promišljanja. Kao takvo središte Atena je utjecala na rani razvoj stoicizma uz druge škole kao što su platonizam i aristotelizam. Učenja Zenona i njegovih nasljednika poput Kleanta i Hrizipa, postavila su temelje stoičke filozofije koji su naglašavali racionalnost, samokontrolu i vrlinu kao puteve do skladnog života. Kako je stoicizam prelazio iz helenističkog u rimski period, prilagodio se kulturnom okolišu te za vrijeme srednje stoe postaje pristupačiji rimskom društvu. Srednju stou obilježavaju ličnosti poput Panatija i Posidonija koji uključuju elemente platonske i aristotelovske misli. Tada postaje širok kulturalni i intelektualni pokret te postaje utjecajan među rimskim misliocima i državnici, što u kasnoj stoi rezultira dolaskom Marka Aurelija na vlast kao cara stoika. U kasnoj stoi stoicizam postiže svoj vrhunac. Etičke i praktične smjernice pružaju Seneka kao prognanik, Epiktet kao rob oslobođenik, a Marko Aurelije kao car. Ovi stoici sa potpuno različitih socijalnih položaja podupiru iznimno slične ideje o postizanju sreće i dokazuju pragmatičnost i prilagodljivost stoicizma. Ova prilagodljivost je osigurala opstanak stoičkih ideja sve do renesanse i suvremenog doba. Iznimno bitno je shvaćanje svih događaja izvan naše kontrole kao inherentno dobrih – *amor fati*. Naime, stoici su vjerovali kako je svaki događaj dio savršenog božanskog redoslijeda i samim time inherentno dobar. Jedino što je loše može biti naša percepcija vanjskih događaja, no oni su inherentno dobri. Ukoliko bogovi i ne postoje, tada nam opet ne donosi ništa korisno patiti radi događaja koje ne možemo kontrolirati te se opet svodimo na ljubav prema sudbini, *amor fati*. Jedino što stoika može pokvariti je on sam ako vlastitim izborom uništi vlastiti karakter. Jer patnja je uvijek unutarnja, a nikad vanjska. Uvijek dolazi iz vlastite percepcije. Stoik smatra da su i nevolje nužno dobre ako nisu unutar njegove kontrole, a njegov karakter je ostao nepokvaren (jer je njegov karakter unutar njegove kontrole). Još jedna bitna poruka koja se širi među svim stoicima je *memento mori*. Sjeti se smrti. Naime, stoici vjeruju kako često treba razmišljati o smrti. Ona je kao dio savršenog božanskog redoslijeda također dobro, no shvaćanje njene prirode i promišljanje o njoj nam može doprinijeti u fokusiranje na bitne stvari umjesto na one koje nam oduzimaju vrijeme. Ova dva koncepta zajedno guraju stoika kako bi živio život otporan

na nevolje i iskoristio svoje vrijeme na ovome svijetu kako bi služio vlastitoj zajednici i višljem dobru.

U istraživanju razvoja i utjecaja stoicizma od Zenona Kitijskog do Marka Aurelija, otkrili smo filozofsku tradiciju duboko ukorijenjenu u praktičnu mudrost i etički život. Ovaj rad je prošao živote i učenja ključnih figura koje su oblikovale stoicizam. Ova filozofija je neovisna o socijalnom položaju, kasti ili utjecajnosti. Pristupačnost ove filozofije svakom čovjeku otkriva sama činjenica kako ju je prakticirao jedan rob, Epiktet te jedan car Marko Aurelije. Obojica su pronašla mudrosti primjenjive u njihovim vlastitim životima neovisno o svojem socijalnom položaju. Ključne teme u stoicizmu su vrlina i mudrost, priroda i razum, kontrola i prihvaćanje, emocije i percepcija te smrt i prolaznost.

1. Vrlina i mudrost

Središnje uvjerenje stoicizma je da je vrlina najveće dobro i nužnost za sretan život. Temeljne vrijednosti uključuju mudrost, hrabrost, pravdu i samodisciplinu.

2. Priroda i razum

Stoici zagovaraju život u skladu s prirodom i razumom te vjeruju da je razumijevanje prirodnog reda ili zakona nužno za postizanje sklada i sreće.

3. Kontrola i prihvaćanje

Nužno je razlikovati ono što je unutar naše kontrole poput naših misli i djela te ono vanjske događaje koji nisu unutar naše kontrole. Prihvaćanjem sudbine oko stvari koje ne možemo kontrolirati možemo se usredotočiti na ono što možemo te postići unutarnji mir.

4. Emocije i percepcija

Upravljanjem emocijama razumom je nužno kako bi se postigla sreća i unutarnji mir. Naša percepcija događaja uzrokuje nesreću, a ne događaji sami po sebi (*amor fati*).

5. Smrt i prolaznost

Razmišljanjem o smrti možemo se usredotočiti na ono što je bitno jer ćemo bolje shvatiti što je uistinu vrijedno (*memento mori*).

Od Zenona do Marka Aurelija vidjeli smo bogatu i prilagodljivu filozofiju sa fokusom na vrline, razum i otpornost. Ova bezvremenska filozofija ima veliki značaj i danas jer su izazovi ostali isti. Svakoga može zadesiti nevolja, bio on porobljen od strane drugog čovjeka ili od strane samoga sebe. Snaga stoicizma je sreća unatoč nevoljama koju

sudbina donese. Dok se nosimo sa problemima, mudrost stoika nam nudi vodilju koja nas podsjeća na nevjerojatnu snagu ljudskog duha i moći filozofskog promišljanja u postizanju osobnog i kolektivnog dobra. Od svojih atenskih korijena do procvata u Rimskom Carstvu, stoicizam je pružio okvir za razumijevanje svijeta i vlastitog mjesta u njemu, zalažući se za život pun vrlina, razuma i otpornosti.

5. LITERATURA

- Aurelije, Marko. *Meditacije*, Biblioteka Quantum, Zagreb, 2017.
- Baltzly, Dirk. "Stoicism," Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/stoicism/>, The Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2022.
- Birley, A. R., *Marcus Aurelius: A Biography*, Routledge, 2000.
- Boys-Stones, George. "Posidonius on Emotions." *Phronesis*, vol. 41, no. 3, 1996, 347.-353.
- Bošnjak, Branko, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 2019, 349.
- Braden, G., *Renaissance Tragedy and the Senecan Tradition: Anger's Privilege*. Yale University, Press, 1985.
- Brunt, P. A. *Studies in Stoicism*. Oxford University Press, 2013.
- Cooper, John M. "Eudaimonism, the Appeal to Nature, and 'Moral Duty' in Stoicism." *Apeiron*, vol. 33, no. 3, 2000, 219-245.
- Engberg-Pedersen, Troels. *The Stoic Theory of Oikeiosis: Moral Development and Social Interaction in Early Stoic Philosophy*. Aarhus University Press, 1990.
- Epiktet, *Knjižica o moralu – Razgovori, Tragovi*, Zagreb, 2002.
- Fitch, J. G. , *Seneca's Dramatic Corpus*. Oxford University, Press, 2002.
- Flood, Alison, „'Dress rehearsal for catastrophe': how Stoics are speaking to locked-down readers“, *The Guardian*, internet izdanje 16.4.2000., <https://www.theguardian.com/books/booksblog/2020/apr/16/how-stoics-are-speaking-to-locked-down-readers>, 07.08.2023.
- Sandbach F.H., *The Stoics*, Hackett Publishing Company Inc., Indianapolis, 1994.
- Gill, Christopher. *The Structured Self in Hellenistic and Roman Thought*. Oxford University Press, 2006., 102.-132.
- Griffin, Miriam. *Seneca: A Philosopher in Politics*. Clarendon Press, 1992.
- Hadot, P., *The Inner Citadel: The Meditations of Marcus Aurelius*. Harvard University Press., 1998.
- Inwood, Brad, „Stoicism“, *Encyclopedia of Philosophy Vol. 9.*, ur. Donald M. Borchert, Macmillan Reference USA, Farmington Hills, 2006., 253.
- Laertius, Diogenes, *Lives Of The Eminent Philosophers: Compact Edition*, Oxford University Press, New York, 2018.

- Long, A. A., *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*. Oxford University Press, 2002.
- Long, A. A., *Hellenistic Philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*. 2nd ed. University of California Press, 1986.
- Long, A. A., *Stoic Studies*. Cambridge University Press, 1996.
- Long, A. A., *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*. Oxford University Press., 2002.
- McLynn, F., *Marcus Aurelius: A Life*. Da Capo Press, 2017.
- Musonius Rufus, *Lectures*. Translated by Cynthia King, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2011.
- Piering, Julie, „Cynics“, *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/cynics/#H6>, 07.08.2023.
- Pigliucci, Massimo, „Stoicism“, *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/stoicism/#H2>, 07.08.2023.
- Pigliucci, „Stoicism“, <https://iep.utm.edu/stoicism/#H2>, 07.08.2023.
- Reydams-Schils, Gretchen. *The Roman Stoics: Self, Responsibility, and Affection*. University of Chicago Press, 2005.
- Reynolds, L. D. *The Medieval Tradition of Seneca's Letters*. Clarendon Press, 1965.
- Schofield, Malcolm, „Zeno of Citium (334–262/1 BCE)“, *Encyclopedia of Philosophy* vol. 9. , ur. Donald M. Borchert, Thomson Gale, Farmington Hills, 2006., 869-870.
- Sedley, David, „The School, from Zeno to Arius Didymus“, *The Cambridge Companion to the Stoics*, ur. Brad Inwood, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., 7.-20., 238.
- Sellars, John, *Stoicism (Ancient Philosophies)*, Acumen Publishing Limited, Durham, 2006.
- Seneca, Lucius Annaeus. *Natural Questions*. Translated by Thomas H. Corcoran, Harvard University Press, 1972.
- Seneca, Lucius Annaeus. *On Anger*. Translated by John W. Basore, Loeb Classical Library, 1928.
- Seneca, Lucius Annaeus. *On Clemency*. Translated by John W. Basore, Loeb Classical Library, 1928.
- Seneca, Lucius Annaeus. *On Mercy*. Translated by John Basore, Loeb Classical Library, 1928.

- Seneca, Lucius Annaeus. *On the Happy Life*. Translated by John W. Basore, Loeb Classical Library, 1928.
- Seneca, Lucius Annaeus. *On Tranquility of Mind*. Translated by John W. Basore, Loeb Classical Library, 1928.
- Seneka, Lucija Anej, *Moralna pisma Luciliju*, Demetra, Zagreb, 2013.
- Sharpe, Matthew , „Stoicism 5.0: The unlikely 21st century reboot of an ancient philosophy“, *The Conversation*, <https://theconversation.com/stoicism-5-0-the-unlikely-21st-century-reboot-of-an-ancient-philosophy-80986>, 07.08.2023.
- Sorabji, Richard. *Emotion and Peace of Mind: From Stoic Agitation to Christian Temptation*. Oxford University Press, 2000.
- Tacitus. *Annals*. Translated by Alfred John Church and William Jackson Brodribb, Random House, 1942.,
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0078%3Abook%3D15%3Achapter%3D63>, 01.06.2024.
- Tarrant, R. J., *Seneca: Agamemnon*. Cambridge University Press, 1948., 67.
„Stoicism“, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*,
<https://plato.stanford.edu/entries/stoicism/#SchoHist>, 07.08.2023
- „The Definitive List of Stoicism in History & Pop Culture“, *Daily Stoic*,
<https://dailystoic.com/stoicism-pop-culture/>, 07.08.2023

6. SAŽETAK

Stoicizam vuče svoje korijene od Zenona Kitijskog koji je uspostavio ovu školu oko 300.g.pr.Kr. u Ateni. Zenonova učenja stavljaju značaj na život u skladu s prirodom i razvitku osobne vrline kao putu u dobar život. Nakon Zenona dolaze njegovi nasljednici Kleant i Hrizip koji su dodatno razradili stoičke doktrine, s Hrizipom koji je sistematizirao filozofiju i proširio njezine logičke, etičke i fizičke teorije. Kako je stoicizam prelazio u Rim, prihvaćen je i prilagođen Rimskoj kulturi i politici. Ključne figure poput Panetija i Posidonija su bile značajne u ovom prijelazu, spajajući stoičku misao sa platonskim i aristotelovskim elementima. Panetije s Roda je stavljaio značaj na etičke dužnosti u društvenim ulogama, utjecao na Rimske državnike i proširio stoičke principe u tkivo Rimskog društva. Posejdonije iz Apameje je proširio obogatio filozofiju sa znanstvenim i filozofskim uvidima iz drugih tradicija te proširio stoičko shvaćanje kozmologije i etike. U periodu kasne stoe, značajni filozofi poput Lucije Aneja Seneke, Gaja Musonija Rufa, Epikteta i Marka Aurelija su dodatno proširili i koristili stoičke principe. Seneka, Rimski filozof i državnik, pružio je praktične savjete kako živjeti život pun vrlina kroz svoje moralne eseje i pisma savjetujući kako se nositi sa bijesom, srećom i kratkoćom života. Gaj Musonije Ruf je zagoravao filozofsko obrazovanje žena i isticao je praktičnu etiku fokusirajući se na unutarnju otpornost i jednostavnost. Epiktet, bivši rob koji je postao utjecajni filozof naučavao je važnost unutarnje slobode i osobne odgovornosti. Njegova naučavanja, koja je zabilježio njegov učenik Arijan, isticala su dihtomiju kontrole, disciplinu želja te fokusiranje na ono što je u našoj moći. Marko Aurelije je kao car primjenjivao stoičku filozofiju na vladanje te na osobni život. Njegove Meditacije su duboki uvid u njegova razmišljanja o racionalnosti, vrlini, i prihvaćanju sudbine te prikazuju primjenu stoičkih načela u vodstvu i svakodnevnom životu.

Nekoliko ključnih tema koje proizlaze iz stoicizma su vrlina i mudrost, priroda i razum, kontrola i prihvaćanje, emocije i percepcija te smrt i prolaznost. Uvjerenje kako je vrlina najveće dobro i nužno za sretan život je središnje uvjerenje stoicizma. Jezgru vrlina uključuju mudrost, hrabrost, pravda i samodisciplina. Stoici zagovaraju život u skladu s prirodom i razumom. Vjeruju kako je shvaćanje prirodnog reda ili savršenog božanskog redosljeda i usklađivanje s njim put u skladno/sretno postojanje. Temeljno stoičko načelo je razlikovanje između onoga što nije u našoj kontroli (vanjskih događaja) i onoga što je u našoj kontroli (naše misli i djela). Prihvaćanjem da ne možemo kontrolirati neke stvari

i usredotočavanjem na vlastite vrline možemo postići unutarnji mir. Stoici vjeruju da je upravljanje emocijama putem razuma ključno. Naša percepcija stvari, a ne sami događaji čine nesreću. Razmišljanje o smrtnosti pomaže nam prioritizirati stvari koje su uistinu bitne te nas potiče da živimo život pun vrlina. Stoički pogled na smrt je kao prirodan dio života kojeg se ne treba bojati. Od svog osnutka u Ateni do Rimskih filozofa i careva, stoicizam je ponudio bezvremensku mudrost kako postići krepostan i otporan život pun vrlina. Njegovi temeljni principu ostaju relevantni i u današnje vrijeme te mogu voditi ljude kroz kontrolu emociju, prihvaćanje sudbine i održavanje osobnog integriteta. Stoicizam fokus na razum, etiku i unutarnju snagu je značajno utjecao na osobne i javne živote milijuna kroz povijest.

Ključne riječi:

Zenon, Hrizip, Kleant, Panetije, Posidonije, Seneka, Epiktet, Gaj Musonije Ruf, Marko Aurelije

7. ABSTRACT

STOICISM FROM ZENO TO MARCUS AURELIUS

Stoicism has roots from Zeno of Citium who established the school around 300 BCE in Athens. Zeno's teachings emphasise life in harmony with nature and development of personal virtue on a path to a good life. After Zeno his successors are Cleanthes and Chrysippus who expanded the stoic doctrine. Chrysippus systematized the philosophy and expanded its logical, ethical and physical theories. As stoicism transitioned to Rome, it got accepted and adopted to Roman culture and politics. Key figures like Panaetius and Posidonius were crucial in this transition as they connected stoic thought with Platonic and Aristotelian elements. Panaetius of Rhodes emphasized ethical duty in social roles, influenced Roman statesman and expanded stoic principles in the fabric of Roman society. Posidonius of Apamea expanded and enriched the philosophy with an understanding of cosmology and ethics. In the late Stoa period, impactful philosophers like Lucius Annaeus Seneca, Gaius Musonius Rufus, Epictetus and Marcus Aurelius expanded and practiced stoic principles. Seneca, a Roman philosopher and statesman gave practical advice on how to live a virtuous life through his moral essays and letters advising on how to deal with anger, happiness and shortness of life. Gaius Musonius Rufus proposed philosophical education of women and emphasised a practical ethic focusing on inner resilience and simplicity. Epictetus, a former slave who became an influential philosopher taught the importance of inner freedom and personal responsibility. His teaching, as recorded by his student Arrian emphasised a dichotomy of control, discipline of desire and a focus on things in our own power. Marcus Aurelius as an emperor practiced stoic philosophy on ruling and his personal life. His Meditations give us a deep insight into his thoughts about rationality, virtue and accepting fate. They show the application of stoic principles in leadership and everyday life. Some key themes emerge. There are virtue and wisdom, nature and reason, control and acceptance, emotions and perception, death and transience. Belief that virtue is the highest form of good and a necessity for a happy life is a central belief in the stoic philosophy. The core virtues include wisdom, bravery, justice and self-discipline. The stoics advise a life in harmony with nature and reason. They believe an understanding of the natural order or the perfect divine order and living in harmony with it is a path to a harmonious/happy existence. A core principle is differentiating what is in

our power (external events) and what isn't (our thoughts and deeds). By accepting we can't control some things and focusing on our own virtue we can achieve inner peace. Stoics believe controlling emotions with reason is key. Our perception of things, and the things themselves cause misery. By often remembering death we can more easily prioritize things that are truthfully important and encourages us to live a life full of virtue. The stoic view on death is it's a natural part of life and should not be feared. Since it's founding in Athens until the Roman philosophers and emperors, stoicism offered us timeless wisdom and advice on how to achieve a virtuous and resilient life. Its core principles remain relevant even today and are able to guide men through emotions, accepting fate and maintaining personal integrity. Stoicism's focus on reason, ethics and inner strength has impacted personal and public lives of millions of people throughout history.

Key words:

Zeno, Chrysippus, Cleanthes, Panatius, Posidonius, Seneca, Epictet, Gaius Musonius Rufus, Marus Aurelius